

Meşrutiyet Dönemi (1876-1909) Aydın Ve Devlet Adamının/Bürokratının Kimlik Yapısı

Bayram Ali ÇETİNKAYA*

Özet

Osmanlı'nın "son yüzyılı"nda aydın ve devlet adamlarını, yaşadıkları tecrübelerin zorunlu bir neticesi olarak net ve kesin bir şekilde kompartımanlara yerleştirmek pek mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte bu aydın tipi, içinde yaşadığı toplumun meselelerini çağın verilerini kullanarak çözmek için olağanüstü bir çabayla Batı bilim ve düşüncesinin topluma ulaştırma gayretini ısrarla devam ettirir. Meşrutiyet dönemi aydınları arasında var olan halktan kopuk mesafeli duruş, Tanzimat'tan bir miras gibi Meşrutiyet döneminde de kalıntıları sürmüştür. Meşrutiyet dönemi münevverlerin (tüm ideolojik ve fikri akımlar için bu geçerlidir) en büyük eksikliği, meseleleri toplum ve millet dinamiklerinden bağımsız bir şekilde çözmeye girişiminde bulunmalarıdır. Bu dönemde ortaya çıkan entelektüel birikim, Cumhuriyet'in inşasında önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tanzimat, Meşrutiyet, aydın, entelektüel, devlet adamı, bürokrat.

Abstract

It is difficult to place the intellectuals and statesmen who lived in the late period of the Ottoman Empire in a certain compartment as a result of their life experience. However, this type of intellectual has carried on his effort insistently to solve the problems of the society in which he lived and to transmit the thought and science of the West to it by using the contemporary data and possibilities.

The distant position and stance far from the people existing among the intellectuals of The Constitutional Monarchy era was inherited from the Tanzimat era. Most of their incompetence was originating from their struggle and attempt to solve the problems independently from the dynamics of the nation and the society. This intellectual accumulation appearing in this period played an important role in establishing the Republican era.

Key Words: Ottoman, Tanzimat, The Constitutional Monarchy era, intellectual, statesman, bureaucrat.

* Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Öğretim Üyesi (bacetinkaya@hotmail.com).

GİRİŞ

Osmanlı'nın kuruluş, gelişme ve yükseliş dönemlerinin kendisine ait farklı özellikleri ortaya koyduğu bir gerçektir. Ancak bu dönemlerin akabinde gelen duraklama, gerileme ve yıkılma da farklı olay ve olguların tezahürü açısından bir o kadar belki de daha fazla önem arz etmektedir.

1596 yılı, İmparatorluk için bir dönüm noktası olmuştur denilse herhalde bu ifade abartılı bir değerlendirme olarak görülmez. Zira bu yılda yapılan Eğri Seferi'yle birlikte Osmanlı ordusu, tarihte ilk defa karşılaştığı güç karşısında çaresiz kalmış, kendisini güçsüz ve donanımsız hissetmiştir. Bu savaşta, Osmanlı askerleri, kendilerine yöneltilen ateşli silah devrinin yeni tüfeklerinin doğurduğu sonucun etkisiyle geri çekilmiş, savaş meydanında dağılmış ve dolayısıyla mağlubiyete uğramışlardır. İlk kez bu savaşta düşman ordusunun elinde Osmanlı askerlerinin o ana kadar hiç görmediği hafif piyade tüfekler bulunmaktaydı. Osmanlı ordusu, elindeki geleneksel silahlar karşısında rakiplerinin sahip olduğu silah teknolojisiyle baş edememiştir.¹

Her ne kadar Osmanlı'da duraklamayı 1699 Karlofça Antlaşmasıyla başlatmak, geleneksel bir tarih anlayışının neticesi olarak kabul edilse de, -bir Osmanlı tarihçisi uzmanı olmadığımızın bilinciyle birlikte- biz bu tarihi Eğri Savaşı'na kadar, yani yaklaşık bir asır kadar geriye götürmenin vakıayı tespit açısından daha rasyonel ve realist olacağını düşünmekteyiz.

Osmanlı yöneticilerini, bu tarihlerden sonra en çok düşündüren nokta, toprak kaybı ve gerilemenin sebepleri olmuştur. Özellikle toprak kaybetmek, devlet adamlarının en büyük kaygı ve sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim toprak kaybı, duraklama ve gerilemeyi beraberinde getirmektedir. Burada münevver ve devlet adamlarının sorduğu ve cevabını aradığı iki soru çok önemlidir: Biz neden toprak kaybediyoruz? Biz neden geriliyoruz?

Sorulan sorular, yaklaşık üç asırdır cevaplanmayı beklemektedir. Bu süreçte çeşitli reçeteler ve çözüm yollarının padişaha iletildiği de bir gerçektir. Bu kadim ve hayati sorun, batılılaşma, çağdaşlaşma ve modernleşmenin kaçınılmaz olarak yapılmasını dayatmıştır. Çünkü Avrupa/Batı gelişmişliğini en bariz şekilde savaş teknolojisiyle göstermekte ve ortaya koymaktadır. O halde yapılması gerekenler, Osmanlı aydın ve bürokratları için açıktır: Zaman kaybedilmeden Batı'yı takip ve taklit ederek ona tabi olmak ve onun geçirdiği evreleri geçirmekten başka çare yoktur. Batı devletle-

¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, yay. haz: Ahmet Kuyas, II. baskı, İstanbul 2002, 76-77.

rin yani muasır medeniyetler seviyesine ulaşmak için, Batılılaşmak ve modernleşmek gerekmektedir.

İşte bu çalışma, son iki asırdır, mücadele edilen ve üstesinden gelmeye çalışan problem karşısında Meşrutiyet dönemi aydın ve devlet adamlarımızın kimlik yapısını ortaya koymaya çalışacaktır. Ancak esas konumuza geçmeden önce Meşrutiyet dönemi ve öncesindeki (Tanzimat) aydın, münevver, entelektüel ve bürokrat kavramlarının neye tekabül ettiğini genel hatlarıyla ele almak yerinde olacaktır.

A. Aydın, Münevver, Entelektüel

Tanzimat'tan başlayan ve Batı yoluyla girişi yapılan modernleşme projesinin öncülüğü üstlenen münevver veya aydın (entelijansiya) belirgin vasfı, otoriter ve bürokrat olmasıdır. Onlar bu özelliklerini, "misyonerlik" konseptinde tezahür ettirler. Modernleşmenin bir anlamda inşâcısı olan aydın, toplum için en iyi ve doğru olanın bilgisinin kendisinde olduğunu düşünür. Bu misyonun verdiği yükümlülükle hareket eden aydın, bu bilgiye topluma taşıma ve ona müdahale etme hakkını da kendisinde görür. Bu çerçevede aydın, evrensel olduğundan hiç şüphesi olmayan doğrusunu topluma kabul ettirmekte, dayatmakta ve onu eğitmekte kararlıdır. Ona göre zihninde tasarladığı toplum projesi, mensubu olduğu toplum için en makul ve faydalı olandır. Nitekim bu proje kapsamında düşüncesinde yer alan elbiseyi topluma giydirmek ısrarından vazgeçmez. Projeyle toplum uyuşmadığı müddetçe öfkesi artar, hayal kırıklığı yaşar ve cemiyeti suçlar. Toplumunu anlamayan ve tanımayan aydın, ileri sürdüğü projenin evrensel doğruları ihtiva ettiğini düşündüğünden, yargılamaları da mutlak hüküm haline dönüşür.²

Başlangıçta Osmanlı'da aydının mevkii, ulema temsil etmekteydi. Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla ulema yerini ve konumunu münevverlere terk etti. Münevver, ulemeden farklılaşmayı ifade etmekteydi. Batı'da ideolojik ve siyasal otoriteye karşı bir duruşu simgeleyen aydına karşılık, Osmanlı münevveri otoriteye karşı bir muhalif tavırdan ziyade otoritenin emri altındadır. Var olan bu durum, tesiri uzun zamanlar alacak aydın ve bürokrat bileşimi ile "aydınlanmış" ve "aydınlatılmış" ikilemine sebep olacaktır.³

Aydın için kullanılan ifadeler, bazı zaman ve zeminlerde entelektüel kavramıyla yer değiştirmektedir. Entelektüel kelimesi, Orta-

² Doğan Özlem, "Fejsefe Geleneği ve Aydınımız", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 210-211.

³ Yavuz G. Yıldız, "Türk Aydın ve İktidar Sorunu", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 362.

çağ'ın sonlarında, Latince *intellectualis* şeklinde türetilmiştir. Akıl ve idrak ile kayıtlı ve bağlantılı olan entelektüel, soyut alanda yer tutan ve var olan fikirler ve düşüncelerle hesaplaşma içerisinde bulunan kimsedir. Entelektüeli "kendi fikrini kendi oluşturan kimse" olarak tanımlamak mümkündür. Aydın ise, Fransızca *eclair* sıfatından türemiş bir kavram olarak bilgi edinme ve eğitim kanalıyla zihni aydınlanmış kimseyi ifade eder. Tanzimat döneminde, bu kavram münevver kelimesiyle karşılık bulmuş ve zaman içerisinde dildeki arılaşma akımıyla aydın haline dönüşmüştür. Dolayısıyla aydın kavramı fikir ve düşünce üretimiyle ilgili bir kelimeye karşılık gelmez, var olan bilginin edinilmesine işaret etmektedir. Şu halde entelektüel düşünceyi üreten kimseyi, aydın ise onu tüketeni ifade etmektedir.⁴

Entelektüelin kapsamlı ve geniş anlamıyla birlikte, Batı'yla ilişkilerin ağırlık kazandığı Tanzimat'la beraber, bizde münevver tipi ortaya çıkar. Münevverin kimliği, kendisine özgü bir tipi anlatır. Batıcı, İslâmcı, Osmanlıcı ve Türkçü olsun, dönemin münevverini tanıtan ortak noktalar bulunmaktadır. Batılı entelektüel, seçkin bir tavırla, kendisiyle uzman, meslek sahibi, bürokrat ve yönetici arasına mesafe koymaya çalışır. Ancak entelektüelin bürokrat, yönetici veya uzman olmasında bir sakınca yoktur. Onu "entelektüel" yapan en önemli özellik, "okumuş", "bilgi sahibi", "kültürlü", kısacası "aydınlanmış" (münevver) kişi olarak bir mesleği icra etmesi, bir konunun uzmanı veya bilirkişisi olması değil, özgür bir kimlikle sürekli bir fikrî arayışı ve sorgulama halini yaşamasıdır. Entelektüel vasfını taşıyan kimse, dar ve kısır bürokratik hiyerarşi içinde boğulmuş insana karşılık gelmez. O, bağnaz ideoloji ve geçici/günlük çıkarların insan tipinden uzaktır. Bu özelliği itibarıyla entelektüelin sosyal statüsü, Batı toplumlarında da tespit edilmemiştir. Ancak bahsi geçen husus, onun lehine olumlu olmuştur. Tanzimat'tan sonraki dönemde, Osmanlı'da münevverlerin genellikle üst sınıflara mensup yönetici ve bürokrat katmanlarından, saygın meslek gruplarından çıkmış olması, profesyonel meslek erbabı ve bürokrasideki okumuş, bilgi sahibi, kültürlü insan ile entelektüelin özdeşleştirilmesi yanlısına düşülmesine sebep olmuştur. Nitekim münevverin entelektüel etkinlikten ziyade daha çok "aydınlanmış" kişiyi vasıflandıran bir kelime olması da bu durumun bir ispatıdır.⁵

Osmanlı devlet sistemi, sosyal bir statüsü tam olarak belirlenmemiş bir münevver tipine Tanzimat'a kadar müsaade edemedi. Nitekim Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına

⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Türk Aydınının Dünyasını Anlamak", *Türk Aydınını ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 175.

⁵ Özlem, "Felsefe Geleneği ve Aydınımız", *Türk Aydınını ve Kimlik Sorunu*, 208-209.

yıllarına kadar yönetici, bürokrat, meslek sahibi münevverlerin kültür ve siyaset hayatımızda bir ara tip olarak kaldıkları bir hakikattir. Bu ara tip, Batılı entelektüel tavrıyla yöneticinin, bürokratin, meslek sahibinin tavrı arasında sıkışmıştır. "Devlete karşı muhalefet söz konusu olmadığından ve muhalefet ancak hükümetteki kadrolara karşı yapabildiğinden, o muhalefetteyken değişimci ve hatta devrimci bir tavır sergilerken, iktidara geldiğinde yönetimin ve bürokrasinin çarkları arasında çok kez farkına varamadığı bir muhafazakâr politikacı ve devlet memuru olup çıkar." Bu dönemlerin münevveri, Batıcısı, Osmanlıcısı, İslâmcısı ve Türkçüsüyle hep birlikte Batı'nın ve Batılaşmanın tesiri ve baskısı altında bulunmaktadır.⁶

Osmanlı'nın çökme dönemlerinde Batı ile temas halindeki münevver; dinî, siyasî ve felsefî kaygı içindedir. O, kendisini bir taraftan İslâm kültür ve normlarıyla bağlı hissederken bu hususun kendisine yüklediği ihyâcı misyonun temsili olarak görür. Diğer taraftan Aydınlanmacı felsefenin etkisiyle ve yardımıyla İmparatorluğun hayatiyetini devam ettirme gayretini sürdürür. Aynı münevver, Batı'dan gelen Aydınlanmacı düşüncenin kendisine verdiği ilhamla laik ve modern bir ulus devlet inşâcısı rolünü üstlenir. Münevverimizin getirdiği radikal ve toptancı çözüm yolları, bir kurtarıcı kimliğin işaretlerini verir. Osmanlı'nın münevverinin Cumhuriyet'le birlikte aydın olması, ortak kimlik özelliklerinde bir farklılığa yol açmaz. Batıcı, Osmanlıcı, İslâmcı, Türkçü münevverlerden Batıcıların iktidara gelmeleri, "aydın"ın "Batıcı münevver" olarak tanınmasına sebep olmuştur.⁷

Batıcı münevverden entelektüele gelince, farklı bir tip karşımıza çıkmaktadır. Zira entelektüel; "Çağının ve içinde yaşadığı toplumun durumu ve sorunları hakkında zengin bir bilgi birikimine sahip ve bu birikim temelinde analiz, sorgulama, değerlendirme yapan, düşünce üreten, daha iyi bir toplum ve giderek daha iyi bir insanlık için gerektiğinde politik eylemde bulunan bir insan tipidir." Bu birikimli ve donanımlı tip, "Aydınlanma çağının bir ürünüdür." Batı'nın XVII. yüzyılda çıkan entelektüeline karşılık, Osmanlı coğrafyası XIX. yüzyılda kendi entelektüeliyle buluşur. "Bu entelektüel, misyonunu, teorik planda evrenselliği bizatihî içeren bir şey olarak 'hakikat'i bulup ortaya çıkarmak, pratik planda ise daha iyi bir dünya kurmaya katkıda bulunmak olarak belirlemiştir ki, bu zaten Aydınlanma çağının tiniyle hemen tamamen örtüşen bir misyondur."⁸

⁶ Özlem, "Felsefe Geleneği ve Aydınımız", 209.

⁷ Özlem, "Felsefe Geleneği ve Aydınımız", 209.

⁸ Özlem, "Felsefe Geleneği ve Aydınımız", 207.

Eleştirel bakış sahibi olması gereken entelektüel, Ortaçağ'ın sonralarına artık bilgiyi naklen değil de, imalen üreten bir düşünce adamı kimliğine bürünerek, kendisinin tanımlandığı vasfı hak eder hale gelmiştir. Bu açıdan aydın, entelektüele nazaran, sadece ondan nakil yapan bir düşünce misyoneridir.⁹

Batılı olmayan toplumlarda modernizmin bir taşıyıcısı olarak aydın, devletin himayesi altında kendini topluma ve entelektüel hayata sunmaktadır. Ülkelerinin verimli kültür zeminlerinde dirilişi gerçekleştirememiş olan aydınlar, modernizmin bir nakil vasıtası olarak siyasal toplumla bütünleşmek durumundadır. Zira "bu turfanda aydınların yetiştiği serayı devlet" inşa etmiştir. Dolayısıyla aydınlar, varlık gerekçelerinin bir yansıması olarak, modern Batı'nın birer ajanı, sözcüsü ve taşıyıcısı vazifelerini hakkıyla yerine getirmek zorundadırlar. Bu halin devamı için aydınlar, halkla karşı karşıya gelmekten de bir rahatsızlık duymazlar. Nitekim görevlerinin karşılığı olarak siyasal toplum tarafından korumaya alınırlar. Ayrıca Batı tarafından da ödüllendirilirler.¹⁰

Batı'da "fikir uzmanı" şeklinde tanımlanan aydın, sonradan kavramsal olarak Osmanlı'ya geçmiştir. Osmanlı topluluğundaki "alim" (bilgin) ya da ârif (derin ve gizli bilgileri kavrayabilmiş olan) olarak bilinen kimselerin vasıfları, Batı'da "aydın"la birlikte telaffuz edilen, onun uzantısı sayılan "intellect", "le sieele des lumieres" aydınlanma yüzyılı ifadelerindeki anlamların tam karşılığı olarak kullanılması güçtür.¹¹

B. Bürokrasi-Bürokrat/Devlet Adamı

Yapısı ve var olduğu sosyal statüsü itibarıyla bürokrasi, muhafazakârdır. Bu hal bürokrasiyi, kontrol ve denetleme zorunluluğu duyduğu halka karşı güvensiz ve dirençsiz kılar. Devlet yönetimlerine baskı ve müdahaleler, bürokrasinin güvenilirliğini yitirdiği ve denetimini elinden kaybettiği dönemlerde meydana gelir. Sürekli bir politik toplumun devamlılığını sağlamayı amaç edinen bürokrasi, aynı zamanda bir sosyal statü vasıtası işlevini görür. Bize özgü olan bu durum da, bürokrasiyi ulaşılmaya çalışılan bir cazibe noktası haline taşır. Örneğin tarihte ve günümüzde bürokrasi hiç eksik olmayan rüşvet olgusunun arka planında psikolojik ve sosyolojik çok sayıda etken bulunur. Rüşvet çarkının içindeki bürokrat, hem sınırlı bütçesine bir katkı peşinde bulunurken, diğer taraftan kendi çevre ve gruplarına karşı devletin yüksek hiyerarşik mevkilerinde bulunmanın kendisine verdiği gücü hissettirir. Bununla da bir içsel

⁹ Kılıçbay, "Türk Aydın Dünyasını Anlamak", 176.

¹⁰ Ali Bulaç, *Din ve Modernizm*, II. baskı, İstanbul 1991, 96.

¹¹ Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, III. baskı, İstanbul 1993, 266-268.

bir tatmin duygusu halini yaşar. Aslında bu, sosyal statüsüyle özdeşleştiği kişiliğinin bir gereğidir.¹²

Şu halde bürokrat denilen görevli, sıradan devlet hizmeti veren bir vazifeli değildir. Bahsi geçen bürokrattan anlaşılan, üniversite tahsili yapmış orta ve üst düzeyde devlet yöneticileridir. Bürokratin var oluş nedeni, kendisini ortaya çıkarmış olan sistemi düzelterek sürdürmektir. Bu süreçte bürokrat, sistemi rasyonel bir şekle dönüştürmeyi gerçekleştirirken üretim vasıtalarının sahiple-riyle (egemen sınıfla) çatışabilir. Elbette bu çatışma egemen sınıfa karşı açılan bir savaş ve mücadele değildir. Önemli olan sistemin bunalımsız ve krizsiz olarak işlemesidir. Nitekim bürokrat toplumdaki mevcut kaynakların kime, ne zaman ve ne kadar tahsis olacağını belirler. Kendisi bir sınıf olmadığı halde, var olan büyük gücünü bu potansiyelinden alır. Ancak bürokrat bu misyonunu, sistemi istikrarlı bir şekilde devam ettirme yönünde kullanacaktır. Nitekim bu durum da onun muhafazakâr/tutucu olarak vasıflandırılmasına sebep olur.¹³

I. OSMANLI-TÜRK AYDINI VE BÜROKRATI

Aydınlarımızı, yöneldikleri paradigma açısından ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi, köklü bir fikri gelişme tarihinin günümüz mirasçılarının oluşturduğu gruptur. Bu grubun temsilcileri uzun yıllar devam eden "Batı düşünce âlemine yaklaşma" idealinin bugünkü misyonunu yüklenmişlerdir. Onlar olaylara, olgulara ve meselelerinin çözümüne Batı medeniyetinin düşünsel yönelişle ve Batı'nın ölçüleriyle bakmışlar. "Kafa yapısı" sorunu çözümlendikten sonra toplumsal meselelerin kendiliğinden halledileceğini düşünmüşlerdir. Batı ile kendi cemiyetimizin arasındaki zihni ve akli mesafenin açılmasını ele almışlar ve bunu kapatmanın yollarını bulmaya çalışmışlardır. Batı'ya alabildiğince bir yöneliş gösteren bu cenahın mümessillerinin vurgu yaptığı "mantık, sağduyu, ilim açısı, planlı düzen, hukuk devleti" gibi kavramlar, Batı'nın aydınlanma devrinin retoriğinden alınmışlardır.

Diğer ikinci grup aydın ise, daha çok 1930'lardan günümüze gelinceye kadar olan dönemin, köy, kasaba veya şehirdeki küçük memurun problemlerini kendisine konu edinmiş düşünce adamlarından teşekkül etmiştir. Onlar, kendi toplumumuzla Batı toplumlarını birbirinden ayıran toplumsal meseleleri ele almışlardır. Bu çer-

¹² Bulaç, *Din ve Modernizm*, 94.

¹³ Baskın Oran, "Az gelişmiş Ülkelerde Aydın ve Milliyetçilik", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 386-387.

çevrede onların söyleminde, sosyal gerçekçi okulun kendine özgü kavramlarının etkileri gözlenmektedir.¹⁴

Osmanlı döneminde aydın yerine münevver kelimesinin kullanımı, 1920 yılların ilk yarısında görülmektedir. Bu anlamı veren ilk sözlük, ikinci baskısı 1925 yılında yapılan M. Bahaettin'in *Yeni Türkçe Sözlük*'üdür. Sözlüğe göre münevver, "ilm ü marifeti tecrübesi çok, terbiye ve tahsil görmüş, malumatlı; açık fikirli" anlamlarına karşılık gelmektedir.¹⁵

Osmanlı münevverleri ifadesi, bir başka açıdan kapıkullarını, bürokratları ve paşaları akla getirmektedir. Yani Osmanlı bürokratlarını zihnimizde çağrıştırmaktadırlar. Bu bürokratların da isteği, gerilemeyi durdurmak ve çökmeye doğru yol alan "devleti kurtarmak"tır. Tanzimat'tan beri Osmanlı devlet adamlarının uğraştığı sorunların en önemlisi bu konudur.¹⁶

A. Osmanlı Aydını

Farklı biçim ve metotlarla Batı'dan bir tür aktarıcılık rolünü benimseyen Osmanlı aydını,¹⁷ devletin içinde bulunduğu buhranı aşmanın formüllerinin arayışı içindedir.

Bu büyük ve önemli meselenin çözümü için Osmanlı aydınının misyonuna karşılık, azınlıklar içerisindeki aydınlar, kendilerini Osmanlı tebaası olarak görmeyerek, milliyetlerini hatırlayarak milletlerini kalkındırmak ve güçlendirmek peşindeydiler.¹⁸

Osmanlı aydını, tebaayı, "Allah'ın bir emaneti" olarak kabul etmiş ve bunun verdiği mesuliyet duygusuyla halkını kurtarma misyonunu kendine yüklemiştir. "Halka rağmen halkın kurtulması" için her teşebbüsün faili ve tek temsilci kabul eden Osmanlı aydını, bu özelliğini Cumhuriyet dönemine de taşımıştır.

"Kurtarıcı misyoner" Osmanlı aydını, eklettik bir kültür kaynağından beslenerek neşet etmiştir. Bunun sonucunda aydınımız, kendine Batı medeniyetini yerli temsilcisi ve müfettişi rolünü biçmiş, halka da geleneksel medeniyetimiz kalmıştır.¹⁹

İki asırlık süreçte oluşan Türk aydınının kimliği tek tip şeklinde tezahür etmemiştir. Aynı aydın tipi, zaman ve konum değişikliklerle

¹⁴ Mardin, "Köprü Kurmak..."*Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 302.

¹⁵ Fethi Naci, "Münevver'den 'entel'e", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 182.

¹⁶ Naci, "Münevver'den 'entel'e", 183.

¹⁷ Ayşe Azman, "Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 505.

¹⁸ Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Ankara 2002, 149.

¹⁹ Kılıçbay, "Türk Aydınının Dünyaasını Anlamak", 177.

riyle hızlı değişim ve çözümlere de "malzeme" olma halini yaşamıştır.

Osmanlı dönemindeki yenilikçi aydın, kendi sitesinde bulunmasına rağmen, bazı durumlarda yöneticiler sitesinde oturma fırsatını yakalamış; bu da onu iki site arasında gidip gelen aydın bürokrat kimliğine sahip olmaya itmiştir. Nitekim Osmanlı aydınları arasında yönetici veya bürokrat olan veya olmaya çaba gösterenlerin sayısı azımsanmayacak düzeyde değildir. Burada vurgulanması gereken önemli husus, Batı aydınlarından farklı olarak Osmanlı aydını, köken olarak ve sosyo-ekonomik statü olarak aristokrat bir aile kökeninden gelmektedir. Bunun sebepleri açıktır. Batı'yı görmek ve oradaki yaşamı tecrübe etmek, dolayısıyla Batı'yla temas, başlı başına yüksek bir sosyal statüyü de beraberinde getirmektedir.²⁰

İmparatorluğun yaşadığı kırılmalar, krizler ve kayıplarla birlikte bunlara yönelik çözüm arayışları, aydınları filozof-yönetici vasıflarını temsil etmeye zorlamıştır. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e uzanan süreçte ortaya çıkan aydın tipolojisi, yenilik yapma kapasitesinden çok iktidara tâlip olan bir aydın bürokrat kimliğini ifade eder. Zira Batılılaşma sürecinin bir sonucu olan aydın, "terakki" etmiş ve gelişmiş Batı ülkelerinin modelini ülkesinde yoğun şekilde yaşanan sorunların çözümünde uygulamak istemektedir. Bu çerçevede aydınımız dışarıdan ithal çözümler aktarmakta ve Batılı hazır şablonlara sarılma eğilimi göstermektedir. Yeni, özgün ve orijinal düşüncelere fırsat ve ortam sağlamayan bu durum, aydınları "memurlaş-tırma"ya ve "ajanlaşma"ya yöneltmektedir. Diğer taraftan aydın, iktidarın "lütuf ve ayrıcalıklarından" istifade edemediği durumlarda, keskin bir muhalif rolünü benimseyebilmektedir.²¹

Son iki asırdır varlığını belirginleştirdiğine inanılan Osmanlı aydınının köklerini, klasik Osmanlı döneminin seçkinlerine (havâs) kadar götürülmesi gerekmektedir.²² Ancak Batı'daki dünyaya ve çevresine başkaldıran, eleştiren, yargılayan ve bu çerçevede eğitim alan ve veren aydın tipine karşılığını, Osmanlı okumuşunda tam olarak bulmak mümkün değildir. Mevcut düzene eleştirel bir gözle bakmakla yetinmeyen aydın, aynı zamanda çevresini özgün değerler ve vasıtalarla ele alıp incelemekte ve yargılamaktadır. Böyle bir aydın kimliğinin oluşması, bizim toplumumuz için oldukça yakınlarla gelmek gerekir.

²⁰ Nuri Bilgin, "Toplumdan Sosyal Sisteme Entelektüeller", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 193-194.

²¹ Bilgin, "Toplumdan Sosyal Sisteme Entelektüeller", 193-194.

²² İlber Ortaylı, "Osmanlı Aydını", *Osmanlı Barışı*, VI. baskı, İstanbul 2005, 35.

Geçmişten miras kalan değerlerle ve önyargılı tavırlarla dünyaya bakmak aydının bünyesine uygun bir hal değildir. O, kendi kavram ve vasıtalarıyla dünyayı, varlığı ve çevresini yorumlayan ve anlamaya çalışan bir tipin özelliklerini taşır. Osmanlı aydınının geç dönemlerde ortaya çıkması, sadece Batı kültür ve birikimine olan mesafeyle değerlendirmek gerçekçi değildir. Zira XVI. yüzyıldan beri tahsillilerimiz, Avrupa tarih ve dillerine ilgi göstermektedirler. Bu dönemin okumuşları içerisinde Feridun Bey, Hasan b. Hamza ve Ali b. Sinan'a bir Fransa tarihi tercüme ettirmiştir. Yine XVII. yüzyılın sonunda Hezarfen Hüseyin Efendi Latince, Yunanca ve Fransızca bilgisiyle tartışmasız önemli bir zattır. O, Yunan ve Roma'dan başlayarak Bizans'ı da ihtiva eden bir tarih yazmıştır. Bununla birlikte Katip Çelebi, Avrupa kaynaklarını tanır ve bilirdi. Ancak bu birikimli kimseler, çevrelerinde yetiştirebilecekleri bir ekip ve gruptan yoksundular.

Dolayısıyla aydın ortamının bulunmadığı bir toplumda aydının ortaya çıkması güç olmaktadır. Yalnız XVIII. yüzyılda, Aristocu düşünceye ilgi gösteren her dinden bir Osmanlı aydın grubunun teşekkülü söz konusudur. Nitekim İstanbul'da Kantimir, Mavrokordato ve Nefiyoğlu gibi farklı dil ve dinden olup da ortak dili kullanan, müşterek problemleri tartışan bir entelektüel kümeleşme/grup bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Koca Ragıp Paşa gibi astronomi, doğa bilim gibi disiplinlerde Batı'da eserleri, dolayısıyla gelişmeleri takip edenlerin varlığı bir hakikattir. Ragıp Paşa, çok vukufiyetli bir zat olmasa da alanıyla ilgili tercümeler yaptırtan bir kişi olarak Osmanlı aydın grubu içerisindeki yerini almıştır.²³

Kökleri XVI.-XVII. yüzyıllara kadar dayanan Osmanlı aydını, devlet içinde ve devletten geçinen okumuşlardan terekkep etmiştir. Onlar bilgilerini ideal düzeni yeniden ihya etme hususunda yönlendirmişlerdir. "Bu, Türk aydınının soy zincirindeki en önemli halka olan misyonerlik ve fonksiyonerliktir. Açıkçası, Türk aydını fonksiyoner (memur, yani devlet için ve devletin içinde) ve misyoner (yani söylemi dinsel) olarak doğmuştur. Türk aydınının doğma koşulları içinde kendine bir misyonerlik vehmetmesi ve bunu fonksiyon terimleri içinde algılaması, onun kendini ve eylemini kutsal ve dinsel görmesine yol açmıştır."²⁴

Bu özelliğinin yanında Osmanlı aydınının ikinci olarak kendini göstermesi, Tanzimat'ın siyasî ve kültürel koşullarında Batı'yı tanınması ve keşfetmesiyle gerçekleşmiştir. Bir yenilgi psikolojisi içerisinde Batı'ya duyulan sonsuz ve sınırsız hayranlık ve öykünme Türk aydınının misyoner cephesini sağlamlaştırmıştır. Batı'nın sömürgeci-

²³ Ortaylı, "Osmanlı Aydınını", 35-36.

²⁴ Kılıçbay, "Türk Aydınını Dünyasını Anlamak", 176.

liğini bir ihtiyaç unsuru olarak göstermek için kullandığı uygarlaştırma görevi (mission civilisatrice), Tanzimat aydını tarafından büyük bir hevesle sahiplenilmiş ve bunun sonucunda günümüze kadar taşınan aydın-halk kopukluğu ve çatışmasının temelleri atılmıştır. Üstlendiği misyonla Türk aydını, "bir arınma ayininden geçmektedir." Ona göre, atalarından aldığı miras, kendi yenilgisinin sebebidir. Dolayısıyla Batı, onun "yeni kâbesidir". Suçlu ve sorumlu, halktan başkası değildir. Misyoner aydınımızın vazifesi, halkı halka karşı koruma evresine ulaşmıştır. Türk aydınının ikinci misyonu ise kurtarıcılıktır. Bu ikinci özelliği, onun ortaya çıkışını belirleyen başka bir kaynak unsurdur.²⁵

Dilleri, hissedişleri ve söylemleri birbiriyle zıt düşen iki aydın kimliği, birbirlerine rağmen, birbirinin aynası olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Ama her iki aydın kimliği, yenilgi psikolojisinin tesiri altında şekillenmektedir. Her ikisi de Batı'ya karşı mağlubiyetin varlığını kabul etmekle birlikte, Batıcı aydın onun yöntem ve metotlarını benimseyerek bu yenilgiyi belirginleştirmektedir; İkincisi ise, yenik düşen değerlerine daha da sıkı sarılarak, yenilmediğini ispatlama çabası içerisindedir. Türk aydını, beslenme kaynağı olan Batı kültürünü, İslâmî ve geleneksel bir tabanın üzerine oturtarak "travmatik ve şizofrenik" bir vasatı inşa etmektedir. Bir başka ifadeyle "batıcı veya batılılaşma yanlısı Türk aydını, aslında Batı'ya doğulu bir şekilde okumakta ve anlamaktadır."²⁶

Türk aydını, Osmanlı'yla oluşan ve değişime uğramadan gelen "otoriter ve doğrucu" bir eğitim sisteminden beslenmektedir. "Türk eğitim sistemi, doğruların bir kerede ebediyen geçerli olarak keşfedildiklerine inanır ve bunların ezberlettilmesi gerektiğini düşünür. Herhangi bir metodik şüphe veya tutarlık çözümlenmesi alışkanlığı elde edemeyen Türk öğrencisi de, okulu bitirdiğinde kendi doğrularına mahkûm olmaya mahkûmdur."²⁷ Böyle bir eğitim sisteminin ürünü olan aydınımız, felsefi cehdi küçük görür, hafife alır. Zira onun için asıl olan eylemdir. Eylem ise, önceden başka öznelere ortaya konulmuş felsefi bir çabanın hayata geçirilme kavgasından başka bir şey değildir.²⁸

Batı'da aydın, iktidarda olmak ve iktidarda kalmak için mücadele etmediği halde, Osmanlı'dan itibaren günümüze kadar gelen süreçte aydınımız, iktidarda doğdu ve iktidarda kalmak için sürekli bir dayanak arayışı içinde oldu. Bu arayışlar, beraberinde müttefik bulma çabalarını arttırdı. Elbette her ittifak beraberinde bir ödün ve

²⁵ Kılıçbay, "Türk Aydınının Dünyasını Anlamak", 176-177.

²⁶ Kılıçbay, "Türk Aydınının Dünyasını Anlamak", 178.

²⁷ Kılıçbay, "Türk Aydınının Dünyasını Anlamak", 178.

²⁸ Kılıçbay, "Türk Aydınının Dünyasını Anlamak", 178-179.

ilkesizliği beraberinde getirdi. İttifak düşüncesinin sonucunda Osmanlı aydınının gelişimi durdu, onun kütleleşmesine sebep oldu ve halka olan mesafesi aralandı. İktidar ve devletin geleceği çevresinde yapılan mücadelenin yoğunlaştığı alanda, aydınımız, eleştirel özelliğini yitirdi ve devletin memuru rolünü benimsemek durumunda kaldı. "Ayrıcalıklı" ve özel konumunun neticesinde, Osmanlı aydını, iktidar içinde olmaya mecbur oldu. Nihayetinde aydının, ortaya çıkmasında muhaliflerin cenahında bulunurken dahi devlet memuru olması, ideolojik ve siyasal alanda devletten bağımsız hareketlerin gelişmesine engel teşkil etti. "Memur muhalifler, muhalif hareketleri yönlendirir" hale geldiler.²⁹

Osmanlı'da aydının dinî kimliği öne çıkarken, Cumhuriyet'le birlikte, kısmî bir kopuş yaşandı. Bu çerçevede "bürokrat aydın"ın temel özelliği, laik ve Batıcı oldu. Osmanlı devletinin gerileme ve çöküş dönemlerinde, Türk aydınının eylem ve düşünceleri, Müslüman halk üzerinde hayal kırıklıklarına sebep oldu. Bunun sonucunda dine dayalı politikalarından uzaklaşılması sonucu laik düşünce önemli bir yere geldi. Laik uygulamalar, doğrudan din kurumuna yönelik değil de, dinin bazı kurumlarına cephe almayı stratejik bir tutum olarak sergiledi. Din, bir anlamda devletleştirilerek, iktidarın vasıtası haline getirildi. Batı'da dine yönelik mücadele biçimine yapılıırken, Türkiye'de benzer bir uygulamanın tam anlamıyla yürürlüğe konduğu söylenemez.³⁰ Ancak bizde dinî alanla, seküler alanın birbirinden ayrışmaya ve ayrılmaya başlamasının "miladi"ni, Tanzimat olarak tespit etmek mümkündür.

Tanzimat döneminde varlığını hissettiren Osmanlı aydını, aslında 19. yüzyılın reformcu Babî'ali bürokrasinin bir sonucudur. Kullandığı dili sadeleştiremeye çalışan veya bunun gerçekleşmemesi halinde niçin muhafaza etmek gerektiğini tartışan aydın, hakikatte toplumu modernleştirmenin ve gelenekleri içinde muhafaza etmenin sebeplerini tartışmaya başlayan bir okumuş tipini temsil etmektedir. Bağımsız ve özgür hareket edemeyen bu okumuş tip, bir taraftan devlet kapısının mahkumudur, diğer taraftan aynı devlet kapısının sistemini tartışma ve değiştirme misyonunu yüklenmeyi istemektedir. Bu kimlik sahibi, ister muhafazakar olsun ister radikal olsun, cemiyetin kurumlarını tartışmasız kabul etmeye hazır değildir; onun için bazı kriterler kullanır. Örneğin, "Muhafazâr Cevdet Paşa, Mithat Paşa kadar dünyaya açıldı ve toplumun çizgilerini kendi kabuğu içinde gözlemliyordu. Cevdet Paşa da Fransız ihtilalini

²⁹ Yıldız, "Türk Aydını ve İktidar Sorunu", 366-367.

³⁰ Yıldız, "Türk Aydını ve İktidar Sorunu", 368-369.

ve İngiliz parlamentarizmini öbürleri kadar kantara vurmuş ve ter-
cihini yapmıştı.”³¹

19. yüzyılın Osmanlı aydını, Osmanlı toplumundaki ayrı dil ve din kompartımanlarında hayatını sürdüren gruplardan çıkan zeki gençlerin aynı eğitim potasında buluşmasıyla hayat bulmuştur. Rum, Ermeni, Arap ve Türklere oluşan gençlerin tümü Osmanlıca’yı ve Fransızca’yı bilen kimselerden oluşmaktaydı. Aynı protokol kurallarında yetişmiş, aynı ustaların rehberliğinde gelişmiş bu gençlerden aynı ideolojiye bağlanmaları talep edilmişti. “İslâm hukukunu vukufu yazan Sava Paşa ve Şemsettin Sami Arnavuttu, üstelik Türkçe kadar Rumca’yı da iyi bilirdi çünkü her ikisinin de eğitimini görmüşlerdi. Sahhak Abro Efendi, Ermenice kadar Türkçe’yi onun kadar Fransızca’yı iyi bilirdi. Avrupa ekonomisi, Avrupa tarihi hakkında yaptığı çeviriler ise etrafındaki Babıali bürokratlarının isteklerine cevap verecek biçimde seçilmişti.”³²

Özetle Osmanlı aydını bir modernleşme ideolojisinin insanıydı. Farklı düşünce ve bakış açıları, klasik gruplaşmaların yerini siyasî fikirlere göre şekillenmiş gruplaşmaların almasıyla sonuçlanmıştı. Siyasal kutuplaşma ve dünya görüşlerinin kristalleşmesiyle başka mücadele türlerinin ortaya çıkması kaçınılmaz hale gelmiştir. Ancak Osmanlı aydınının bu evrimi tam olarak tamamladığı belki söylenemez. Ancak 19. yüzyıl bürokrasinin aydın yetiştirmeye başladığı bir hakikattir. Bununla birlikte milliyetçilik cereyanı, Osmanlı seçkini ve bu seçkinin yaşam biçimiyle birlikte Osmanlı münevverini de ortadan kaldırdı. Sonraki yüzyılın başlarında, Osmanlı aydın, cemiyet içinde varlığını hissettirse de, o bir kalıntı olmaktan kurtulamadı. Bu tarihten itibaren kendine özgü vasıflarıyla ulusal aydın kimliğinden bahsetmek mümkün olacaktı.³³

B. Osmanlı Bürokrati

Klasik Osmanlı Çağı’nda bürokrat yetiştiren kurum olarak Enderun ön plana çıkmaktadır. Bu “Saray Okulu”, Osmanlı’da devlet adamı yetiştirme geleneğinin özgünlüğünün bir ifadesidir. 19. yüzyılda Enderun yerini Galatasaray ve Mülkiye gibi yönetici yetiştiren kurumlarla birlikte Tıbbiye Mektebi, Baytar Mektebi ve Mühendis Mektebi gibi yatılı burslu kurumlara bırakmıştır.³⁴

Önde gelen eşrafla uzlaşmak zorunda kalmasına karşın Osmanlı bürokrati, onların özerklik kazanmasını arzulamıyordu. Klasik

³¹ Ortaylı, “Osmanlı Aydını”, 37.

³² Ortaylı, “Osmanlı Aydını”, 37.

³³ Ortaylı, “Osmanlı Aydını”, 37-38.

³⁴ İlber Ortaylı, “Enderun”, *Osmanlı’yı Yeniden Keşfetmek*, XV. başk, İstanbul 2006, 180.

devlet adamının tavır ve vasfının temel özelliği de burada gizliydi. Ancak 19. yüzyılla birlikte Osmanlı'da, bürokrasi değişim sürecine girdi. Bu dönemde "mirasa dayanan" ya da "padişah kökenli" olan bürokrasi, "akılcı" bürokrasiyle yer değiştirdi.³⁵

Osmanlı bürokrasisinin önemli bir bölümü, modernleşme şartlarına, erken dönemde uyum sağlamış ve reformların liderliğini ele almıştı. Bu değişime açık ve onu arzulayan bürokrasi, ilk hareket noktası olarak, askerî ve sivil bürokrasiyi hazırlayan eğitim kurumlarını modernize etmeye girişti. "Osmanlı devlet adamlarının amaçlarına çok benzeyen amaçlara yöneltilmiş Fransız 'Grandes Ecoles'ünü model olarak seçen 19. yüzyıl Osmanlı reformcuları, 'devletin çıkarlarını' göz önünde tutan iyi yetişmiş, bilgili bürokrat seçkinler yetiştirmişti."³⁶

Donanımlı bürokratlar yetiştiren devletin taşraya olan ilgisi artınca, yurttaşla doğrudan ilişki içerisine girildi. Bu yeni durum, Osmanlı devlet adamının yeni bir biçim kazanması anlamına gelmekteydi. Modernleşmenin sonraki evrelerinde, kredi kurumlarının kurulması ve halka bir takım imkânların sunulması, koruyucu "devlet baba" fikrini güçlendirdi. Yurttaşlara yönelik getirilen kolaylıkların eşraf tarafından el konulup kendi çıkarları için kullanılma girişimleri, reformcu devlet adamlarının tepkisini sebep oldu.³⁷

Modern anlamda bürokrat yetiştirme, 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başlarında ciddi olarak ele alındı. Şerif Mardin'e göre, "Laik bürokratin idealizmi geriye atarak, toplumdaki iktidar etmenlerine, ilişkin gerçekçi değerlendirmelere öncelik vermesinin nedeni bu arka plan gibi görünmektedir."³⁸

Duraklama ve arkasından gelen gerileme dönemiyle birlikte Osmanlı uleması ile bürokratları arasında, teşhis hususunda farklılaşma oldu. Ulema cephesinde, gerileme sebebinin merkezinde Müslümanların vazifelerini yerine getirmeyip dinden uzaklaşma bulunmaktaydı. Askerî ve sivil bürokratik memurlar ise, sorunu devletin işleyiş mekanizmasının bozulmasında görmekteydi. Onlara göre, mesuliyet gerektiren mevki ve makamlara liyakatsiz ve ehli-

³⁵ Şerif Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, III. baskı, İstanbul 1992, 55-56.

³⁶ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, 55-56.

³⁷ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, 56.

³⁸ Mardin, "Türkiye'de Din ve Laiklik", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, çev: Fahri Unan, 43.

yetsiz kişiler atanmış, tahsisatlar hakkı olmayanlara dağıtılmış ve rüşvet alma yaygın bir hal kazanmıştı.³⁹

Askerî ve sivil memurlardan teşekkül eden Osmanlı laik bürokrasisi, devletin işleyişi konusunda önde gelen ulemayla birlikte çalışmasına rağmen, 19. yüzyılda bu durumda bir değişiklik söz konusu oldu. Artık bürokrasi, ulemayla aynı ortak idealleri paylaşmıyordu. Buna sebep olan olguların başında, laik bürokrasinin değişim ve dönüşümü başlatacak bir güç ve potansiyele ulaşması gelmekteydi. Batı aydınlanmasının düşünceleri ve kurumlarının taşınması için gerekli olan program oluşturuldu. İşleyen süreçte bürokrasi güç devşirirken, ulema büyük zafiyetle karşı karşı kaldı ve tesirini büyük ölçüde kaybetti. Dolayısıyla ulema, adalet ve eğitim içindeki rollerinin haricinde, devlet hakkında önemli kararlar alma aşamalarında devre dışı kaldı.⁴⁰

Devletin merkezindeki bürokrasinin, yani idarenin ve ordunun İmparatorluk coğrafyasında kullandığı dil, Türkçe'dir. Bürokratlar içerisinde Rum ve Ermeniler de bulunmaktadır. Azınlıklardan bürokratların sayısı 19. yüzyılda daha da arttı. Bu devlet görevlilerinin inanç ve geleneklerini yaşamaları için çeşitli imkanlar sunulurdu. "Osmanlı donanması, Hıristiyan subay ve neferleri evlerine gidebilirler diye Noellerde ve Paskalya'da demir atıyordu. Helen unsurunun Yahudi karşıtı eğilimine karşı, idare Yahudiler lehine çok tedbirliydi. Slav dillerinde, Rumca ve İbranice veya Yudeo-Espanyol ile dilekçe verilebilirdi. Amâ Türk olmayan memurlar da dahil olmak üzere Osmanlı bürokrasisi Türkçe'yi her zaman iyi bilir ve yazardı."⁴¹

İmparatorluk bürokrasisinde Türkçe'nin dışında başka bir dil olarak Arapça ne yönetimde ne de eğitimde kullanılmadı. Türkçe kullanmadaki ısrar, bizzat bürokrasinin bu konudaki tutumundan kaynaklanmaktaydı. Arap vilayetlerinin Osmanlı'ya geçişinden beri, bu bölgelerde Türkçe kullanılmış, askerî ve sivil, hatta kadılar gibi ilmiye ait bürokratlar, resmî dairelerde Türkçe kullanmışlardır.⁴²

Ancak Tanzimat'ın kültürel reformları, Türk aydın ve bürokrasını Arap-Fars kültüründen ayırmamış, bilakis onların bu kültürü daha sistemli bir şekilde tanımaya ve anlamaya yöneltmiştir. Hatta 1868 yılında yeni bürokratları yetiştirmek için kurulan eğitim ku-

³⁹ Mardin, "Türkiye'de Din ve Laiklik", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 44

⁴⁰ Mardin, "Türkiye'de Din ve Laiklik", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 44-45.

⁴¹ İlber Ortaylı, "Osmanlı: Üçüncü Roma İmparatorluğu", *Osmanlı Barışı*, VI. baskı, İstanbul 2005, 47.

⁴² İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Osmanlı Yönetimi ve Arap Dili", *Osmanlı Barışı*, VI. baskı, İstanbul 2005, 148-149.

rumlardan biri olan Galatasaray Sultanîsi'nde, Arapça, sonraları Mülkiye'de olduğu gibi yardımcı dil olarak konulmuştur.⁴³

II. Meşrutiyet döneminde sarayın yönetimdeki gücü azalmış, iktidar Tanzimat başında olduğu gibi Bab-ı Âli'ye ve hükümeti yöneten fırkaya doğru kaymıştır. 19. yüzyılda bürokrasiyle birlikte Osmanlı toplumu da kültürel ve idarî bir değişim içinde bulunuyordu. Bu değişiklik Harem'den başlayıp şehzadelerin ve sultan hanımların eğitim sistemine kadar, hatta sarayın teşkilat ve protokolüne kadar uzanmaktaydı. Ancak bu süreçte "özne" yer değiştirmekteydi. Cemiyetin Saray'ı takibi sona ermiş; Saray'ın değişen toplumu, saray dışındaki bürokratları ve aydınları takipleri söz konusu olmaya başlamıştı.⁴⁴

Osmanlı'daki bürokrasi, bütünüyle Müslüman devlet adamı ve bürokratlardan müteşekkil değildi. Azınlıklardan önemli ve yetkin Osmanlı devlet adamları çıkmıştır. Bunlardan birisi kırk yıl boyunca Londra büyükelçisi olan Kostaki Musurus Paşa'dır. Kraliçe Victoria, bu büyükelçimizin verdiği balolara mutlaka katılmış. Ancak aşırı Osmanlıcı olarak kabul edildiği için Yunan milliyetçileri tarafından suikasta uğramış ve yaralanmıştır.

Diğer taraftan Fenerliler, bürokraside hizmet verirlér, tercümeleler yaparlardı. Dış ilişkileri yürüten Fenerliler, Türkçe'yi iyi öğrenmişlerdi. Batı'da eğitim görmüşler ve gittikleri ülkenin (Fransız ve İtalyan) dillerini de iyi bilirdiler. Yani bu zevat Rumca ve Yunanca'yı da bilen Osmanlılardı.⁴⁵ Bununla birlikte İmparatorlukta, çok sayıda gayri Müslim vali, nâzır, büyükelçi ve Hariciye Nezareti'nden her dilden memur bulunmaktadır. Geleceğin bürokratlarının yetişeceği okullara (Tıbbiye ve Mülkiye) alınan öğrenci kontenjanlarının üçte biri, Müslüman olmayan azınlıklara tanınmaktadır.⁴⁶

Batılılaşma en belirgin şeklini Tanzimat'ın ilanııyla alacaktı. Devletin sorunlarını çözmek amacıyla çözüm olarak sunulan Batı tipi eğitim kurumları, Bâb-ı Âli bürokrasisini yani Osmanlı devlet adamlarını yetiştirmiştir. Dolayısıyla Batılılaşma hareketi bir devlet politikası olarak hayata geçirilmiştir. Osmanlı aydın ve bürokratinin konumunu da bu çerçevede ele almak ve değerlendirmek gerekir. Bu, yeniyi temsil eden "münevverler" için olduğu gibi, Osmanlı'da geleneksel aydını temsil eden ulema için de geçerli bir durumdur.⁴⁷

⁴³ Ortaylı, "19. Yüzyıl Osmanlı Yönetimi ve Arap Dili", 150-151.

⁴⁴ Ortaylı, "19. Yüzyılda Osmanlı Saraylarının Geçirdiği Değişim", 85.

⁴⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimler", *Osmanlı Barışı*, VI. baskı, İstanbul 2005, 123

⁴⁶ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri Müslimler", 126.

⁴⁷ Azman, "Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu", 504.

Tanzimat'ın ilanında söz sahibi olan bu dönem aydınlar, var oluşlarını görev aldıkları bürokraside borçlu olduklarından dolayı, temel zihinsel sorunları devleti kurtarmak ve sürekliliği devam ettirmektir. Devlet içindeki eğitim kurumların ürünü olan aydın, bu anlamda devlet memurudur. Mekteb-i Mülkiye, Tıbbiye ve Mühendishane gibi eğitim müesseselerinde müktesaplarını tamamlayan aydınların en önemli kaygısı devlet kademelerinde vazife almaktır -Bu hal bugün de geçerliliğini sürdürmektedir-. Nitekim onların halkla ve yurttaşlarla bütünleşme gibi düşünceleri bulunmamaktadır. Batılı aydın, fikirlerini seslendirmek için matbuatı kullanır, ancak yüzü devlete dönüktür. Bu anlamda onun devlet kadrolarına ve icraatlarına yönelik tenkitçi tavrı, devletin varlığını sorgulamaya yönelik olmayacaktır.⁴⁸

Özetle 19 yüzyıl Osmanlı aydını, "değişmek için değişen bir aydın tipi" değildir. Bu aydın, zorunlulukların değişime zorladığı biridir. O, kendisine kalan mirası reddeden bir kimliği temsil etmez. Onun yöneldiği çağın getirdiği bir takım gereklilikleridir. Örneğin, Osmanlıca'sı mükemmel olan ve Farsça'ya düşkün olan Fuad Paşa, Fransızca'yı Fransızlar kadar iyi bilip, kelime ve deyim oyunlarına başvurup diplomasiye katkıda bulunabilmektedir. Bir başka devlet adamı, Mehmet Emin Ali Paşa, Mısır Çarşısı'ndaki fakir bir kapıcının oğludur, çok iyi derece Fransızca'ya sahip bir kimsedir. O, hariciye nezaretindeki görevinin bilinciyle Fransızca'sını geliştirmiştir. Sonunda üç kitada hüküm süren devletin sadrazamı makamına kadar yükselmiştir. Yani bürokrasinin zirvesinde görev yapmıştır. O kadar önemli ve şöhretli bir devlet adamı olmuştur ki, "...öldüğü vakit okkasını Avrupa devlet adamlarının müzayede ile alıp bir kutsal emanet gibi" muhafaza ettiği nakledilir.⁴⁹

II. TANZİMAT'TAN MEŞRUTİYET'E GEÇİŞ SÜRECİNDE AYDIN VE BÜROKRAT

Sistematik anlamda modernleşmenin miladı olan Tanzimat; İslahat Fermanı, Birinci ve İkinci Meşrutiyet ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde en etkili olan zihniyet ve hareketlerdir. İslamcılık, milliyetçilik ve sekülerleşme bu dönemin ürünleridir.⁵⁰

Tanzimat dönemi'nde değişiklik, kendisini öncelikle devlet alanında göstermiştir. Seçkinler kültürü ve halk kültürü gibi dualist bir toplumsal yapının varlığına bu dönemde de şahit olunmaktadır. Siyasî seçkinler tarafından yapılarak yukarıdan aşağıya doğru halka

⁴⁸ Azman, "Türk Aydınının Kendini Tanımlama Sorunu", 503-504.

⁴⁹ İber Ortaylı, "Tanzimat Aydınları", *Son İmparatorluk Osmanlı*, II. baskı, İstanbul 2006, 126.

⁵⁰ Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1999, 505.

empoze edilen reformlar, zaman içinde toplumda etkisini göstermiş, toplum içinde yayılarak zamanla zihniyetlerin değişmesine sebep olmuştur.⁵¹

Cumhuriyet dönemindeki zihniyet ve ideolojileri tanımak ve anlamak için, Tanzimat'a kadar gitmek gerekmektedir.⁵² Bu dönemdeki aydın ile halk arasındaki kopukluk ve ikilik Tanzimat Fermanı'ndan ziyade, modern ve klasik okullar, şer'î ve medenî mahkemelerin bir sonucuydu. Nitekim Yeni Osmanlılar, İslâmî kavramları ve kurumları modern bir söylemle sunmaya teşebbüs ettiler. Bu çerçevede Onlar Müslüman kimliğiyle ilerlemeyi, demokratik ilkeleri ve insan haklarını seslendirdiler. Fransızca gazete çıkararak dünyaya açılacak bir dil geliştirmeye yöneldiler. Kültürel değişim talebi karşısında kimlik sorunu krizine girmek istemediklerinden İslamî söyleme dayanmak zorundaydılar.⁵³

Osmanlı aydınları, bir ikileme düşerek, Batı'nın bilim, felsefe ve teknolojiye ilerlemeyi dinden uzaklaşarak gerçekleştirdiğini düşündüler/inandılar. O halde biz de dinle aramıza bir engel koyarsak ve ondan bağımızı koparırsak, hedeflediğimiz seviyelere ulaşabiliriz düşüncesini taşımaya başladılar. Tercih "Doğu mu, yoksa Batı mı olacak, bilim mi yoksa din mi rehber olacak" kavgası, bu ikilemi ayakta tutmaktaydı.⁵⁴

Tercih ve alternatifler arasında bocalayan ve zihinsel bulanık ve karmaşa yaşayan Tanzimat bürokratları içerisinde yine de vasıflı ve liyakatli kimseler bulunmaktaydı. Bunlardan Ahmet Vefik Paşa, kayda değer bir diplomat ve devlet adamı olarak hem elçilik ve valilik gibi görevlerde bulunmuştur. Hayatları okunduğunda Osmanlı diplomatları hem Bab-ı Âli'de dairede, hem vilayetlerde hem de sefaretlerde hayatını sürdürmekteydi.⁵⁵ Dolayısıyla o, çok farklı eylem ve vazifelerin insanıydı.

Farklı görev ve fiilleri hakkıyla yerine getirmeye çalışan laik devlet adamı ve laik aydınların devlet meselelerinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Sadrazam ve Şeyhülislâm gibi iki yüksek makamla sürdürülen devlet işleri, Padişah'ın mutlak temsilcisi olmayan bakanlar tarafından yürütülmektedir.⁵⁶

⁵¹ Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, 506.

⁵² Süleyman Hayri Bolay, "Cumhuriyet Döneminde Zihniyetler ve İdeolojiler", *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007, 235.

⁵³ Bolay, "Cumhuriyet Döneminde Zihniyetler ve İdeolojiler", 236.

⁵⁴ Bolay, "Türkiye'de Dinî Düşüncenin Macerası", 267-268.

⁵⁵ İlber Ortaylı, "Türk Dışişleri Memuru", *Osmanlı Barışı*, VI. baskı, İstanbul 2005, 163.

⁵⁶ Niyazi Berkes, "Laikliğin Tarihsel Kaynakları", *Teokrasi ve Laiklik*, II. baskı, İstanbul 1997, 39.

Modernleşme dönemi bürokratik aydınları, Batılılaşma projeleriyle, klasik Osmanlı elitinin karşı çıkmasına imkan bırakmayan Batı ile ilişki kurarak önemli bir merhaleyi katettiler. Batı dillerine vakıf olmaları, bu zevata önemli bir güç vermektedir. Onlar da bu güçlerinin bilinciyle kendilerini üstün görmeye başladılar. Bunu da ülkenin zorunlu değişimleri için kullandılar.⁵⁷

Tanzimatçılar, Yeni Osmanlılar tarafından eleştiriye tabi tutuldular. Batılılaşmanın bir sonucu olarak ülkeye giren "meşrutiyet" fikri, "hürriyetçi ve meşrutiyetçi kadro"ları, yabancı sermaye yanlısı Tanzimatçılara karşı harekete geçirdi. Ancak onlar Osmanlı'nın gelişmesinde ekonominin hayati rolünü fark edemediler.⁵⁸

Ekonomik alanın öneminin "fevkinde" olan Tanzimat bürokratları, yeni aydın tipinin ortaya çıkmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlar, iç ve dış siyasetteki hareketleriyle Osmanlı devletinin kompartımanlara ayrılmasının önüne geçmek için mücadele ettiler.⁵⁹

Modern Yönetim anlayışının yaygınlık kazandığı bu dönemde, memur farklı bir atmosferi teneffüs etmekteydi. Okul ve hastane gibi hizmetler uğraşmayan devlet, artık bu müesseseleri inşa etme sürecine girmiştir. Bürokrata ihtiyaç artmakta ve bu kapsamda yeni memur tipi eskisinden çok farklı özelliklere sahip olmak zorundaydı. Memurun pratik bilgilerle donanımlı, kısa ve iyi yazan, kalemıyla geniş kitlelere hitap edebilecek bir evsafa yetiştirilmesi zorunluymuştu. Yeni kurumsallaşan eğitim merkezleri, bu ihtiyacı karşılamaktaydı. Nitekim 1850'nin sonlarında Mülkiye Mektebi ve sonraları Hukuk Mektebi ve Mekteb-i Nüvvâb (Kadılar Mektebi) bürokrat yetiştirmeye başladı.⁶⁰ Rüştüye adı verilen okullar, içinde matematik ve coğrafya gibi derslerin bulunduğu çağdaş bir eğitimi öğrencilerine vermektedir.⁶¹

Tanzimat'ın bürokrat aydınlarını yetiştiren okulların açılmasının bir neticesi olarak aydın iktidarda doğmuş ve gelişmiştir. Bu çerçevede Bâb-ı Âli, bir uygulamalı okul fonksiyonunu icra etmiştir. Yine de münevverler, devletin klasik yönetim mantığının dışına çıkmada zorlandılar. Bunun en önemli sebebi, bürokrat münevverin "Sulta-

⁵⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, red. ve yay. haz: Ömer Laçiner, II. baskı, İstanbul 1998, 136-139.

⁵⁸ Yılmaz Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 109-111.

⁵⁹ Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, 33.

⁶⁰ Ortaylı, "Tanzimat Aydınları", 130.

⁶¹ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 272.

nin kulu" olması ve toplumsal örgütlenmelerden uzak ve kopuk bulunmasıdır.⁶²

Tanzimat'ın bürokrat münevveri Batılı devletlerin elçiliklerine sığınırken, Yeni Osmanlı münevveri, halkı temasa yöneldi. O da geleneksel Osmanlı sistemini sürdürme ve yenilikçi anlayışlar arasında kaldı. Bu tarzın önde gelenleri Ziya Paşa, Şinasi ve Namık Kemal yeni bir iktidar yöntemi için çabaladılar.⁶³

Osmanlı aydını, Batılılaşmanın en önemli vasıtaları olan okullarda yetişerek bürokrasinin kaynağını oluşturmuştur. Sürgüne giden aydınlar, ya rızasıyla ya da devlet görevlisi olarak vazife almışlardır. Dolayısıyla kriz dönemlerinde münevver, devletin bir parçası olmuştur. Ancak "Osmanlı münevveri Batıdır, ama Batı'yı iyi bilmez; Onun aynasıdır ve halkının Batılı gibi olması için öğretmenlik görevini yüklenir; padişahı asla tartışmaz ve bürokrat olarak kalır. Osmanlı münevverinin hedefi tektir (o da) Osmanlı Devleti'nin ihyasıdır."⁶⁴

Osmanlı aydını, Birinci ve İkinci Meşrutiyet'le birlikte iktidara gelmeyi hedeflemiştir. Büyük oranda bu emeline ulaşan aydın, devletten maaş alan ve ondan gelecek bekleyen kimse haline gelmiştir. Bunun neticesinde Osmanlı merkezîyetçiliği ve yukarıdan inmecilik zihniyeti gelişmiştir.⁶⁵

Tanzimat bürokratları, yurt dışında görev yapmış ve yabancı dile sahip bir kimliğin insanlarıdır. Devletin devamı için Batılı modelin alınmasına inanan ilk aydınlardır. Tanzimat'ın devlet görevlileri, halklar sistemi, eğitim sistemi ve ilmiye kurumlarıyla yeni bir aydın tipolojisinin teşekkülüne ortam hazırlamışlardır. Bunda öncülük görevi, Mustafa Reşit Paşa'ya nasip olmuştur.⁶⁶

Tanzimat'ın getirdikleri, yabancı ülkelerin baskısı ile farklı unsurların birbirinden hoşnutsuzluğu ve aydınlanma felsefesinin eğitilmiş kimselere tesiri, yönetim mekanizmasını eleştiren bir aydının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede Genç Osmanlılar yönetime muhalif olarak doğmuştur. Onların tamamına yakını devlet kademelerinde görev yapmış, yabancı dil bilen ve yazı yazma kabiliyetleri olan kimselerdi. Paşa konaklarında memleket meseleleri tartışıyorlar, matbuatla halkı anlatıyorlar ve Osmanlı'nın yeniden ihyası için fikirler üretiyorlardı. Dolayısıyla Tanzimat'ın ortaya çıkardığı aydın, Cumhuriyet'in inşasında üzerine düşeni yapacaktır. Bugün

⁶² Yıldız, "Türk Aydın ve İktidar Sorunu", 363-364.

⁶³ Yıldız, "Türk Aydın ve İktidar Sorunu", 365.

⁶⁴ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 41.

⁶⁵ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 41-42.

⁶⁶ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 42.

aydın resm(i)en aydın olma kimliğinden uzaklaşmamış maaşlı devlet memurudur.⁶⁷

Tanzimat hareketiyle aydın, yenilikçi rolüyle halk ile temasa geçti ve onu "değiştirme zorunluluğunu" kendisine misyon olarak yükledi. Her şeye rağmen, Tanzimat ve sonrasının aydını, Saray ve Bâb-ı Âli'den ve kendi seviyesindeki okumuştan başka geniş kitlelerle iletişim kuramadı. Bu aydınların çoğunluğu paşa çocuklarıydılar ve Osmanlı devletine itaatkârdılar. Amaçları, Osmanlı'yı tarihteki ihtişamına ulaştırmaktı. Nitekim bu kapsamda devlet, kendi aydınını oluşturmak için yurt dışına öğrenci gönderdi. Yenilikçi Osmanlı kadrosunu yetiştirmek için Batı'dan uzman getirmekle birlikte Batı'ya insan göndermek de aydının vasfını ve karakterini oluşturdu. Böylece devletle uzlaşan aydın tipinin ortaya çıkması gerçekleşti. Bu aydın kimliğinin inşasında Mustafa Reşit Paşa'nın rolü kayda değerdir.⁶⁸

Osmanlı aydınlarından Cumhuriyet aydınlarına kadar geçen süreçte her paşa, kendi ekibini oluşturmak ve muhalif kesimden bulunanları azletmek gibi bir zafiyet taşımaktaydı. Meşrutiyet'ten döneminden Cumhuriyet dönemine kadar bu olumsuz gelenek hiç değişmedi.⁶⁹

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar olan süreçte, Batı'ya yönelme ve Batılılaşma probleminin ortaya çıkardığı sorunları çözmek için herkesin probleme yönelmesi sonucunda irili ufaklı cereyanlar hayat buldular. Bu fikir akımları arasında hararetli ve seviyeli tartışmaların yaşanması da bir gerçektir. "Yani sadece o dönemdeki İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımları değil onların dışında Tanzimat'tan bu tarafa varlığını gösteren maddecilik, pozitivizm, sosyalizm, evrimcilik gibi bir takım felsefî temelli veya 19. yüzyıldaki gelişen bilimlerden kuvvetini almaya çalışan çeşitli akımlar ortaya çıkmış bulunuyordu. Bunlar etrafında da çok çetin bir takım münakaşalar oluyordu. Yani Türkçü de, İslâmcı da, Batıcı da, sosyalist de, materyalist de fikirlerini açıkça ifade edebiliyordu ve çeşitli dergilerde, gazetelerde, kitaplarda karşılıklı ve seviyesi yüksek münakaşalar oluyordu. 1900'lü yılların ve 1908'deki değişimin getirmiş olduğu zihniyet farklı idi tabii."⁷⁰

Alternatif ve birbirine muhalif fikirlerin hayat/ortam bulduğu 19. yüzyıl boyunca Osmanlı devleti bir çok ülkede temsilcilikler bulundurdu. Bu çerçevede hariciye bürokratları, aktif siyasî görev-

⁶⁷ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 42.

⁶⁸ Yıldız, "Türk Aydını ve İktidar Sorunu", 363.

⁶⁹ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 111-112.

⁷⁰ Süleyman Hayri Bolay, "Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Düşünce Hayatı", *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007, 218.

lerde yer aldılar. Bunlar içerisinde Ermeni, Rum, Yahudi ve Avrupa kökenli memurların sayısı azımsanmayacak kadar çoktur. Ancak İmparatorluk içerisinde görev yapan gayri Müslim diplomat, "Osmanlı" olmuştur. Bu dönemin bürokrati için bu önemli bir özelliktir. Bununla birlikte Osmanlı'dan günümüze gelinceye kadar hariciye bürokrati olan Türk diplomatın bir takım önemli vasıfları söz konusudur:

"Yazışma usulleri, bir konuyu muhakeme etme konusunda tıpkı maliyeciler gibi üstad-çıkarak ilişkisiyle büyür. Amirin değerlendirilmesi ve vereceği sicil önemlidir. Bu nedenle bir disiplin içinde, mesleğin teknikleri bakanlıkta öğrenilir. Ekip halinde çalışma ve bilgi birikimi önemlidir. Bu ananeye sahip olmayan Ortadoğu, bilhassa Balkan ülkelerinde Türk diplomatının etkin çalışma ve istihbarat toplamadaki başarısı, Balkanlıların onu 'şeytan' diye nitelermesinin nedenidir."⁷¹

Tanzimat'la birlikte Yeni Osmanlılar, halk ile aydın arasındaki ayrılığın/ikiliğin köklerini Batı'yı taklit etmekte gördükleri için Batı'ya yönelik eylemlere muhalif tavır takındılar. Bu kültürel ikilik, 19. yüzyıl boyunca varlığını devam ettirdi. İkinci Meşrutiyet'e geldiğinde aydın, halktan bir oranda şüphelenen, halkın da kendisinden şüphelendiği bir kişilik formuna bürünmüştür.⁷² Ancak Birinci Meşrutiyet devrinde, yani "1876 ile 1908 arasında bir çeşit gizli, bazen darmadağın edilen, fakat daima ayakta kalan bir grup teşekkül etti. İşte bu andan itibaren Osmanlılar'da bir "aydın" grubundan bahsedebiliriz."⁷³

Tanzimat'tan Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı aydınının, Genç Osmanlılar tarafından temsili söz konusudur. Onların ideolojisi Osmanlılık'tır. Tanzimat bürokratlarından farklı olarak Genç Osmanlılar, Osmanlı birliğini Meşrutiyet idaresi içinde hürriyet, adalet, eşitlik ilkeleriyle ve parlamenter sistemle sağlanacağına inanmışlardır. İkinci Meşrutiyet'ten sonra, Osmanlılık fikri yerini Jön Türklerle birlikte Türkçülük düşüncesine terk etmiştir.⁷⁴

Fransız İhtilali'nin etkisinde oluşan yeni aydın kimliği, 'Osmanlı Devleti nasıl kurtulur?' sorusunun cevabını arayan, yönetimi eleştiren basınını gücünü kullanarak halkı aydınlatan ve hürriyete, eşitliğe, anayasaya dayalı bir yönetimi talep eder. Nitekim Fransız Dev-

⁷¹ Ortaylı, "Türk Dışişleri Memuru", 164.

⁷² Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 282.

⁷³ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 286-287.

⁷⁴ Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, XI.

riminin fikirleri, Osmanlı modernleşme hareketlerinin Cumhuriyet'e kadar olan ana eksenini teşkil etmiştir.⁷⁵

"Tanzimat sonrası Türkiye tarihi, gittikçe azalan özgürlük ve bağımsızlık koşulları altında düşünen kişilerin, o iki amacı gerçekleştirme çabalarının tarihi olmuştur. Kemalizmin, laiklik sorununa getirdiği çözüme değin, ne yapılmışsa hemen hepsi Tanzimat temasının *variantları* olarak kalmıştır."⁷⁶ Batı aydınlanmacılığının temel düşüncesi olan ilerlemecilik, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet aydınları tarafından heyecanla desteklenmiş ve benimsenmiştir.⁷⁷ Bu aydınlardan (aynı zamanda bürokrat) birisi Ahmet Vefik Paşa'dır (1823-1891).

Ahmet Vefik Paşa, Tanzimat'ın başından itibaren devlet adamı olarak önemli başarıların insanı olmuştur. Paris'te sefaratte olduğu dönemde kültürünü ilerlettiği gibi, orada yaşayan Fransız düşünürleriyle (Ernest Renan da dahil) ilişki kurabilen bir Osmanlı aydın ve bürokratıdır. Dil ve edebiyat sahasında çalışmaları sebebiyle ansiklopedist denilebilecek bir yapıya sahipti. En önemli kültürel faaliyetleri, II. Abdülhamit dönemleriyle çakışır.⁷⁸

Mütercim bir aileden gelen Ahmet Vefik Paşa, Bulgarzâde Yahya ve Rüknettin soyundan bir mühtedi idi. Yunanca'yı eskisi ve yenisıyla aileden bilmekteydi. Bu özelliği onun Yunan düşmanı olmasına engel olmuştu. Fransızca'yı Paris'te Saint Lois Lisesi'nde okumuş ve ilerletmişti. Diğer bürokrat ve aydınlardan farklı olarak o, Fransızca'yı memlekette öğrenmiştir. "İlk zamanlar Ahmed Vefik Paşa'yı diktatör ve Abdülhamid'in maşası bir meclis üyesi olarak görenler sonradan anlıyorlar ki; Ahmed Vefik Paşa kendine göre bir imparatorluk ideolojisi ve politikası olan bir zattir. Mecliste de bunu tatbik etmeye çalışmıştır."⁷⁹

III. MEŞRUTİYET AYDIN VE BÜROKRATI

İkinci Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkan özgürlük ortamı, farklı düşüncelerin seslendirilmesine ve bilinmesine zemin ve fırsat hazırladı. Baha Tevfik ve arkadaşlarının muntazam yayınları güçlü bir fikir akımı haline dönüştü. Sosyolojik pozitivizm, Ziya Gökalp'in çabalarıyla üniversiteye girdi ve milliyetçi cereyanın bilimsel temelini oluşturdu. Osmanlılık, milliyetçilik şekline dönüştü. Kürtçülük, Arapçılık ve Arnavutçuluk gibi etnik milliyetçilikler ilerleme kaydet-

⁷⁵ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 12.

⁷⁶ Berkes, "Laikliğin Tarihsel Kaynakları," 42-43.

⁷⁷ Bolay, "Osmanlı Modernleşmesi", 291.

⁷⁸ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 281.

⁷⁹ Ortaylı, "Tanzimat Aydınları", 127.

ti. Modernleşme batılılaşma şekline büründü ve Panislamizm İslâmcılık halinde kendini tanıtmaya başladı.⁸⁰

Meşrutiyet döneminin önemli üç temel/ana akım Batıcılar, İslâmcılar ve Türkçülerden meydana gelmekteydi. "Biz Batı'dan neden geri kaldık?" sorusu, bu üç fikir cereyanı mensupları tarafından farklı şekilde cevap bulmaktaydı. Bunlar; "Bizi din geri bıraktı" diyen Batıcılar, "Biz İslâm'dan uzaklaştığımız için geri kaldık, İslâm'a sarılmamız" diyen İslâmcılar ve Batı'dan ve İslâm'dan vazgeçmeyip millî ruhu canlandırmaya düşünen Türkçülerden oluşmaktaydı.⁸¹

Modern Osmanlı eğitim sistemini inşa eden Abdülhamid, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kaliteli ve verimli liseleri kurarken, Tıbbiye ve Harbiye'de yabancı dil öğretimini geliştirmiştir. Ayrıca o, Darulfünûn'u da kuran hükümdardır. Dönemin ve daha sonraki dönemlerin aydın ve bürokratları da bu eğitim kurumlarından yetişmişlerdir. Ancak arka arkaya gelen savaşlar, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi aydınlarının sayısını azalttı. Nitekim 19. yüzyılda Türk aydını, zamanına göre derinlikli ve çağını iyi değerlendiren bir kimlik vasfını taşımaktaydı.⁸²

İkinci Meşrutiyet'le birlikte dernek faaliyetleri, toplantı, gösteri ve grev hakları, basın özgürlüğü gibi siyasal hürriyetler canlılık kazandı. Farklı düşünce akımlarının yeşermesini de bunlara eklemek gerekir. Toplum ve devlet yönetiminde laik sisteme geçişin işaretleri de bu dönemde alınmaya başlamıştır.⁸³

İkinci Meşrutiyet, Osmanlı vatanseverliğinin seslendirildiği bir dönem olurken, diğer yandan imparatorluğun parçalanması ve ulusçuklara ayrılmasının gerçekleştiği bir dönemdi. Bu dönemde Türk aydını, Osmanlı vatanseverliğini sürüklemekle karşı karşıya kalmıştır.⁸⁴

A. Meşrutiyet Aydını

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devam eden Türk modernleşmesi, kimliklerin ve elitlerin birbiriyle mücadele ve tartışmalarıyla şekillenmiştir denilebilir. Başlangıçta, Batıcı ve Gelenekçi olarak kamp-lara ve kompartımanlara ayrılan aydınlar, zaman içerisinde "Batıcılar", "Osmanlıcılar", "Türkçüler" ve "İslâmcılar" şeklinde tanım ve tavsiflerinin muhatapları haline geldiler. "Tanzimat'a kadar herhan-

⁸⁰ Bolay, "Cumhuriyet Döneminde Zihniyetler ve İdeolojiler", 236.

⁸¹ Bolay, "Cumhuriyet Döneminde Zihniyetler ve İdeolojiler", 236-237.

⁸² İlber Ortaylı, "Osmanlı Mirasından Çizgiler", *Gelenekten Geleceğe*, VIII. Baskı, İstanbul 2004, 24-25.

⁸³ İlber Ortaylı, "Türkiye'de Demokrasi Çok Genç Değildir", *Gelenekten Geleceğe*, VIII. Baskı, İstanbul 2004, 64.

⁸⁴ Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", 28.

gi bir ideolojik fikir akımının modern düzeyde mevcut olmadığı Osmanlı toplumunda, Tanzimat sonrası fikirlerin çeşitliliğinde Avrupa'daki sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişmelerin rolü en üst düzeyde olmuştur.”⁸⁵

Osmanlı'dan bu yana gelen ve gelişen modernleşme tartışmaları, kimi zaman alt bazen yüksek seviyede olmuştur. Düşünce adamları, aydınlar ve bazı bürokratlar, resmî ideolojinin büyük ölçüde kısıtlamadığı bir kapasitede mevcut durumlara müdahil olmuşlardır⁸⁶

1. Aydınlanma Felsefesinin Tesirleri

Meşrutiyet döneminin ana esin kaynağını Fransa oluşturmuştur. Ancak onsekizinci yüzyılın Aydınlanma felsefesinin yerini, ondokuzuncu yüzyılın sosyal bilimi reform ve modernleşmeye doğrudan etki etmeye başlamıştır. Bu kapsamda Auguste Comte'un pozitivist düşüncesinin ilk etkileri, İttihat ve Terakki'nin teorisyeni Ahmet Rıza'ya tesir etmiş ve dolayısıyla Meşrutiyet yönetimlerinin politikalarını şekillendirmiştir. Dolayısıyla laik radikalizm de bu politikaların kapsamında beslendi. Yine Prens Sabahattin kendi ekolüne Le Play ve Demolins'in öğretilerini kaynak olarak buldu. Onun şahsî teşebbüs ve ademî merkezîyetçi fikirleri, bu felsefelerden nemalandı. Bununla birlikte Ziya Gökalp de, Türk milleyetçiliğinin rafine edilmiş teorik formüllendirmesini Emile Durkheim sosyolojinde keşfetti. Meşrutiyet aydın ve düşünürlerinin tesirinde kaldıkları fikir ve öğretiler, adeta bir tür felsefe ve din olarak sosyal, siyasal ve dinî problemlerin çözümde "vahiy" nispetinde bir etki gösterdi.⁸⁷

İkinci Meşrutiyet, Cumhuriyet'in adeta "siyaset laboratuvarı"(deyim Tarık Zafer Tuna'ya ait) işlevine sahip bir dönemi ifade etmektedir. İttihat ve Terakki'nin etkisinin ideolojik, sosyolojik ve kadro bağları Cumhuriyet döneminde CHP'deki izdüşümleri yaşadığımız zamana kadar varlığını sürdürmektedir.⁸⁸

Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemi aydınları, Fransız İhtilali'nin ortaya çıkardığı "heyecanlar içinde yetişmiş ütopya zengini, özgürlük yoksulu edebiyatçılar, yeni bir dünya yaratmanın hayallerini görmekteydiler. Bu aydınlar, fakir bir ülkenin Batı hayranlığının verdiği şaşkınlıktan kendilerinden geçen kadrolardı. Her türlü fikir özgürlüğünü istedikleri halde, onlar bunu cesaretle ve yüksek sesle

⁸⁵ Mehmet Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar", Dinî Araştırmalar, c.2, sayı: 5, Eylül-Aralık 1999, 157.

⁸⁶ Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar", 157.

⁸⁷ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev: Metin Kırıatlı, IV. baskı, İstanbul 1991, 230-231.

⁸⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, 308.

ortaya koyamayan bir hareketin mensuplarıydı. Başlangıçta İttihat ve Terakki ile birleşen bu grup, özgürlük hareket ve mücadelesini hararetli savunmaktaydılar. Nitekim Tanzimat ve bürokrasi karşısında Jön Türkler'in hürriyet eylemleri, Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye de askerî ve sivil aydınların harekete geçmesi için gerekli fırsatları sağlamıştır.⁸⁹

2. Fikir Akımlarındaki Gruplaşmalar

İkinci Meşrutiyet'e giden süreçte, sivil ve askerî aydınlarda kayda değer çeşitlenmeler oluştu. Bu süreçte, bilgi ve deneyim birikimini askerî okullarda elde edenlerden ziyade sivil kadroların yetiştirdiği aydınlar belirgin bir üstünlüğü görülmektedir. Servet-i Fünûn çevresinde kümelenmiş yazarlar, Mülkiye, Hukuk ve Tıbbiye'de okumuş meslek erbabı ve Osmanlı aydınları, modernleşme döneminin oluşumunda önemli "özne"lerdir. Hüseyin Cahit (Yalçın), Mehmet Rauf, Cenap Şehabettin, Ahmet Şuyaip, Mehmet Cavid, Rıza Tevfik, Bedii Nuri, Asaf Nefî, Dr. Faik Nüzhet, Ziya Gökalp, bu hareketi besleyen ve destekleyen aydınlardır. "Büyük bölümü Edebiyat-ı Cedide mensubu olanlar, Türk ve Batı edebiyatı üzerinde görüşler ve eserler vermekle yetinmeyen, felsefe, siyaset, hukuk, yönetim, eğitim, sağlık konularında da geniş bilgi ve deneyleri olan bir kadroydu. Askerî eğitimden gelenler, sadece kurmaylık stratejileri ile yetinmemiş, çok geniş kapsamlı bilgi ve deney sahibi olmuş iddialı entelektüellerdi."⁹⁰

Felsefî düşüncelerin ilkleri de bu dönemde Harbiye'den yetişmiş kimselerdi. Vidinli Tevfik Paşa, Paris Ateşemiliterliği esnasında matematik eğitimi almış ve Türkiye'ye geri dönüşünde Batı'daki son matematik gelişmeleri içeren "linear algebra" isimli bir eseri kaleme almıştır. Onu takip eden Salih Zeki, İbrahim Ethem, Baha Tevfik, Abdullah Cevdet ve Filozof Rıza Tevfik felsefeyle yakın ilişki içerisinde bulunmuşlardır⁹¹:

"Baha Tevfik, karar vermeye sürecinde teorinin getirdiği imkân ve kaynakların sonuna kadar kullanılmasını amaçlayan bir eğitim ve kültür dünyasının kapılarını açmıştır. Ahlâk tarifi getirerek o güne kadar mistik ve teorik tartışan zihinleri bir yana bırakmış ve ahlâkın bir uygulama ilkesi olduğunu gösteren mücadeleyi vermiştir."

"Abdullah Cevdet, yorulmak bilmeyen bir mücadele örneği sergiler. Ülkede bir Rönesans başlatma ve aydınlanma çağını zenginleştirme yolunda önemli örnekler vermiştir. Otuz yıl süren mü-

⁸⁹ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 111.

⁹⁰ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 113.

⁹¹ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 113.

cadele aralıksız yayınladığı "İçtihad Kütüphanesi", İmparatorluğun düşünce hayatı ve etkinlikleri içinde çok önemli aydınlanma burçlarıdır. Filozof Rıza Tevfik, Tıbbiye'de başlayan felsefî değerlendirmelerle ün sahibi olmuştu. Zaman zaman kendi fikirleri ile çelişen tavır ve davranışlar sergilemekle de ün yapmıştı.⁹²

Batı felsefe ve düşüncesinin her türlü soruna çözüm olacağına inananlar gibi, İslâmî yaklaşımları öne çıkaran aydınlarımız da bulunmaktadır. Samimî olmalarının dışında yeni çözüm yollarında zorlanan İslâmcıların, büyük çoğunluğu ekonomik sorunlar karşısında etkili olamadılar. Bu İslâmcı aydınlar arasında Hüseyinzade Ali Turan, Zeki Velidi Togan, İsmail Hakkı İzmirli, Şehbenderzade Ahmet Hilmi, Babanzade Ahmet Naim, İsmail Fenni Ertuğrul, Muallim Naci, Mehmet Ali Ayni, Mehmet Akif (Ersoy) gibi Cumhuriyet öncesi Türk düşünce hayatına hayatî katkıları olan kişiler bulunmaktadır.⁹³

İslâmcı aydınlara, İkinci Meşrutiyet sürecinde Türkçülük hareketinin temsilcilerini de eklemek gerekmektedir. Bu hareket siyasi ve fikrî hareket olarak dönemin milliyetçilik akımlarına karşı önemli bir rolü yerine getirmiştir. Zira Yunan milliyetçiliğinin uygulamaya koyduğu Panislavizm hareketi, Rusya ve İngiltere'nin desteğiyle Bulgar, Romen, Sırp, Arnavut, Ermeni, Arap milliyetçiliklerini tetiklemiştir.⁹⁴

Nihayetinde Osmanlı aydınları, Cumhuriyet aydınlarının ataları ve öncüleridir. Karakter vasıfları yüksek olan bu aydınların özellikleri, Cumhuriyet döneminde de değişikliğe uğramadı.⁹⁵ Ancak Osmanlı aydını için Batılılaşma, pragmatik bir zorunluluktan ve onlar zor ve meşakkatli bir alanda mesafe almaya çalıştılar. Zira Batı'yı anlamının önünde çok sayıda kültürel engel bulunmaktaydı.⁹⁶

Dönemin Osmanlı aydınının, halka yakın olmayan bir kelime hazinesi bulunmaktaydı ve yabancı gramerli Osmanlıca'dan hoşlanmıyordu. Son Osmanlı devrinin dilde sadeleşme hareketinde "Turancı" emellerinin olduğu bir gerçektir. Nitekim Gaspıralı İsmail'in çıkardığı gazete, Türk dünyasındaki aydınlar arasındaki anlaşmayı sağlamayı hedeflemektedir.⁹⁷

⁹² Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 113-114.

⁹³ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 113-114.

⁹⁴ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 115.

⁹⁵ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 119.

⁹⁶ Murat Belge, "Osmanlı'da ve Rusya'da Aydınlar", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 126.

⁹⁷ İlber Ortaylı, "Dilde Özleşme ve Dil Akademisi Sorunu", *Gelenekten Geleceğe*, VIII. Baskı, İstanbul 2004, 86.

İmparatorluğun merkezindeki aydınlar içerisinde eylemci yönleri baskın olan Jön Türkler'e başlangıçta ihtilalci kimliği verilmesine karşın, 1905'ten sonra, bu yapı "komitecilik"e dönüşmüştür. İttihat ve Terakki politikası, eylemci aydın kimliğinde düğümlenirken, İmparatorlukta "komitacı aydın"- "fikir aydını" şeklinde iki grup ortaya çıktı. Mustafa Kemal ise, bu iki cenahı birleştirdi.⁹⁸ Bu da göstermektedir ki, aydın kimliği Osmanlı İmparatorluğu'nda bir değişim ve dönüşüme şahit olmuştur.⁹⁹

Meşrutiyet döneminde aydınlar, yönetime kütle halinde karşı koyamadıkları için, muhalif hareketin temsilciliğini askerlere kaptırmışlar ve İkinci Meşrutiyet'in "junta" (askerî prensipler partisi) diktatoryası ile kısa sürede sona ermesine yol açmışlardır. Bu dönemin muhaliflerinin en temel unsuru olan tenkitçi tavrın eksikliği; eleştiriye duyulan tahammülsüzlük ve aydınlarımızın düşünce ve hedeflerinden kolayca vazgeçebilme niteliklerinde görmek mümkündür.¹⁰⁰

Muhalif fikirler konusunda oldukça katı ve tahammülsüz olan İttihat ve Terakki'nin ve dönemin aydınlarının beslendiği kurumlarda bulunan materyalist ve pozitivist düşüncelerin varlığı kendiliğinden gelişmemiştir:

"İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikrî kökleri arandığında Askerî Tıbbiye'de 19. yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisini görürüz. Askerî Tıbbiye öğrencileri, kendilerine okutulan derslerin icabı olarak, hayatı, Allah'ın iradesinin bir ürünü olmaktan çok biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görüyorlardı. Bu arada, 19. yüzyıldan tıbbî tecrübî bir bilim haline getirmekten en başta gelen bilim adamlarından Claude Bernard'ın fikirleri kendi öğrencisi ve Askerî Tıbbiye hocası olan Şakir Paşa yoluyla intikal etmişti. Bu materyalist fikrî temelin cemiyetin kurucularını etkilemiş olduğu, bu yolla bir nevi "kainat sırrı"na vâkıf olabileceklerine ve bunun kendilerine, daha önceki kuşakların elinde olmayan bir gücü temin edeceğine inanmaları muhtemeldir. Bu açıdan, aynı paralelde giderek Paris'te pozitvizmin gene kendisine tılsımlı bir kalkınma anahtarı temin ettiğine inanan Ahmed Rıza Bey'in İttihat ve Terakki'nin ilk liderlerinden biri olması bir tesadüf eseri sayılamaz. Zamanla bu yaklaşım iki yerde engellerle karşılaşacak: İttihat ve Terakki kuru-

⁹⁸ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 287-288.

⁹⁹ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 288.

¹⁰⁰ Mardin, "Aydınlarımız ve Tenkid - Tarihî Bir İzah Denemesi", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 300.

cularını, kendilerinden daha etkin bir güç kaynağına sahip olduklarını düşünen Şakir-Nâzım grubunun gerisinde bırakacaktı.¹⁰¹

Dönemin aydınları, kalkınma ve gelişmeyi, kendi ideoloji ve felsefeleriyle izaha girişmişlerdir. Örneğin, Ahmet Rıza'ya göre, insanların düşüncelerinin "bilimselleştirilmesi"yle kalkınma gerçekleşecektir. Prens Sabahaddin ise bürokratik idareye son vermekle ilerlemenin olabileceğine inanmaktadır. Cumhuriyet dönemine sarkan süreçte de ana siyasal amaç ve hedef devletin parçalanmasına fırsat vermemek ve kalkınmak/ilerlemek düşüncesi olacaktır.¹⁰²

Meşrutiyet dönemi aydını, engellerle baş edebilmek için sultanın yetkisini sorgulamaya yoluna gitmiştir. Bu çerçevede Meşrutiyet, meclis gibi kavramları tartışmıştır. Parlamento olgusu da bu süreçte aydınların kendilerini ifade edebilecekleri bir kurum olarak görülmüştür.¹⁰³

Meşrutiyet'te tartışılan düşüncelere kaynaklık yapan Mısırlı düşünür Muhammed Abduh'un din konusundaki "yeni" fikirleri, Abdülhamit idaresine karşı 1908 öncesi laik aydınlar arasında yankı bulmuştur. Nitekim ateist Dr. Abdullah Cevdet, sürgünde çıkardığı *İçtihat* adlı dergide Abduh'un düşüncelerine yer vermiştir. Yine ilginçtir İslâmcıların *Sırat-ı Müstakim* isimli dergisi de geleneksel Osmanlı ulemasının fikirlerine aykırı olan genç ulema tarafından çıkarılmıştır. Bu dergide de Abduh'un düşünceleri seslendirilmiştir.¹⁰⁴

Farklı düşüncelerin seslendirildiği yayın organları, önemli ve düzeyli tartışmalara yer vermekteydiler. Örneğin bu yayınlarda Laik Batıcılar, "modernist" İslâmcıları gericilikle itham etmekteydiler. Ancak Modernist İslâmcı aydınlarla laik Batıcı aydınları simgeleyen iki önemli münevver olan Mehmet Akif ve Tevfik Fikret, bu tartışmaların temsilcileri olmuşlardır. Bu iki cenahtan aydınımızın yaptığı seviyeli ve kapasiteli tartışmalar, İslâmcı ve laikler arasındaki klasik farklılaşmanın sembelleri durumundadırlar. *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşat* yazarlarının muhalif yayın organı *İçtihat* dergisi yazarları Abdullah Cevdet ile Kılıçzade Hakkı, ulema ve modern İslâmcılara karşı bir fikir mücadelesi sergilemişlerdir.¹⁰⁵

¹⁰¹ Şerif Mardin, "19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi Makaleler: 4*, der: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, VII. baskı, İstanbul 2000, 100.

¹⁰² Mardin, "19. Yüzyıl Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi Makaleler: 4*, 98-101.

¹⁰³ Azman, "Türk Aydınlarının Kendini Tanımlama Sorunu", 505.

¹⁰⁴ Niyazi Berkes, "Türk Reform Aşamaları", *Teokrasi ve Laiklik*, II. baskı, İstanbul 1997, 68.

¹⁰⁵ Berkes, "Türk Reform Aşamaları", 68-69.

Batıcı ve İslâmcı aydınlar dışında Türkçü blok içerisinde bulunan Musa Carullah Bigiyef'den (1875-1949) bahsedilebilir. Ondan farklı olarak Ziya Gökalp, ne ilahiyatçı ne de din işleriyle görevli bir kimseydi. Bir sosyolog olarak onun çözümü, İslamcılığı, Türkçülüğü ve Batıcılığı birleştirmeyi öngörmekteydi. Gökalp'in din modernleşmesinin, Cumhuriyet döneminin resmî görüşüyle uyumlu olduğu söylenebilir.¹⁰⁶

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet dönemlerinde, aydınlar büyük rollere talip olmuşlardır. Ancak aynı aydın, halka temasa girmekten kaçınmış, Batı kültürüne açılmıştır. Bu da aydından beklenen görevin yerine getirilmemesi neticesini doğurmuştur. Bu hususu Ziya Gökalp "Halka Doğru" yazılarıyla ifade etmiştir.¹⁰⁷

İkinci Meşrutiyet'le birlikte, her gruptan aydın, Batı ve Batı düşüncesinden uzak kalamamıştır:

"İkinci Meşrutiyet'le girilen yol, bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal arenadan çekilmesiyle sonuçlanırken, diğer taraftan da toplumsal çözülmeye karşı arayışların ve çözüm yollarının önceki dönemlere göre daha netleşmesi ve hatta katılaşımla örtüşen düşünsel gelişmelerin serpilmesine, çeşitlenmesine ve yer yer derinleşmesine neden olmuştur. Bu çerçevede Osmanlıcısıyla, İslâmcısıyla, Türkçüsüyle, Batıcısıyla her kesimden aydın, pratik kaygılar ve hedefler için de olsa, Batı düşüncesini önce okumaya ve anlamaya, daha sonra da oradan devşirdiği fikirleri bir "dünya görüşü" ayraçında yoğurup, topluma aktarma ve yayma çabasına, koşuşturmasına girmiştir. Öte yandan Meşrutiyet'in getirdiği serbestlik ortamında, aydının içinde bulunduğu toplumun geleneksel değerleriyle az-çok beslenen zihniyet dünyası, Batı'dan öğrendikleri ile çatışması veya çatıştığını düşünmesinden dolayı, kimi zaman haykırmalara, nefretlere, ümitsizliklere, bir kelime ile geçmişi inkâra kadar varan tepkiler içine girmişse de, yine de gönlü Doğu'da, fakat akli Batı'dadır."¹⁰⁸

3. Batı Düşüncesiyle Temas ve Bunun Sonuçları

Batı felsefe ve kültürünün etkisi ve baskısı altında olan Osmanlı ve Yeni Türkiye'de, felsefe bir yer ve konum edinmiştir. Bununla da kalmamış, her türlüyle felsefî düşünce okullara girmiştir. Ancak felsefe, Meşrutiyet dönemi Türk düşüncesinde, sosyoloji kadar etkin olamamıştır. "Felsefî düşünceler, Tanzimat'ta olduğu

¹⁰⁶ Berkes, "Türk Reform Aşamaları", 69.

¹⁰⁷ Kemal H. Karpat, "Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış", *Doğu ve Batı*, sayı: 35, Nisan 2006, 62-63.

¹⁰⁸ Osman Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, İstanbul 2000, 462-463.

gibi siyaset felsefesi çerçevesinde kalmaktan kurtulmuşsa da, henüz sosyal niteliklerden arınmamıştır. Gökalp gibi felsefi yönü oldukça belirgin olan bir aydın için bile, felsefe 'lüks'tür. Öncelikle 'devleti kurtaracak' sosyo-politik düşüncelere ve pratik çözümlere ihtiyaç vardır."¹⁰⁹

Meşrutiyet döneminde dünya görüşü olarak algılanan felsefe, Batılılaşmanın hız kazandığı Cumhuriyet dönemindeki aydınlarını da etkisi altına almıştır. Ancak "bu dönemde felsefe, bir taraftan Osmanlılığı ve İslâmîliği simgelediği kabul edilen 'metafizik' niteliklerden arındırılmış, diğer taraftan da dünyevileştirilen felsefi düşünceden, Türk inkılâplarının felsefesini yapması beklenmiş, hatta Mehmet Emin Erişilgil gibi bazı felsefeci aydınlar bu çerçevede bir takım faaliyetlere girişmişlerdir."¹¹⁰

"Baticılılaşma", "muasırlaşma", "modernleşme" kavramlarıyla ifade edilen zihinsel ve ideolojik tavır, siyasî program olarak devletin asrîleşmesinin bir formu olarak düşünülmelidir. Bu form, bir ideolojiye dönüştüğü için bir kısım reformlarla devletin yapısının dönüştürülmesi sonucuyla teşekkül etti. "Bir varoluş biçimi olarak önceleri, Batı'yı ve Doğu'da ait olduğu medeniyeti tanıma ve istifa-de etme yoluna gidilirken Batı tek ve mutlak bilgi, bilim ve hayat kaynağı olarak görülmüş, Batı'yı aşma yolu tercih edilmemiştir."¹¹¹

Batı'da yetişen bir ürün olgu olarak modernleşme, Osmanlı'nın her türlü sorununu çözmedi, fakat İmparatorluğun ömrünü uzatarak Cumhuriyet dönemi değişim ve dönüşümlerine siyasal, toplumsal ve zihinsel zemin hazırladı. Şekilci ve yüzeysel evreler şeklinde cereyan eden bu süreç, modernleşme ve Batılılaşmanın yukarıdan ve dayatmayla topluma benimsetilmesiyle sınırlı kaldı.¹¹²

İkinci Meşrutiyet dönemi aydınlarının genelinde ileri sürdükleri fikirlerin Doğu'da ve Batı'da temellerine inen, derinlikli kişilerin varlığı sınırlı sayıda olmuştur. Köklerine inemedikleri düşünceleri savunan bu fikir adamları, Batı düşüncesini ve onun bilimsel alanda elde ettikleri birikimi değişmez, yanışlanamaz mutlak doğrular olarak görmüşler ve buna inanmışlardır. Pozitivist bilimlerin ortaya koyduğu bilgiler, değişmez ve yanılmaz bilgiler olduğuna "iman" etmişlerdir. Bununla birlikte aynı zihin yapısına sahip aydınların olduğu gibi almakta sakınca görmedikleri Batı kültürü ve sanatı, fikir hayatımızda doğmatikliğe ve tek yönlü bir anlayışa kapı aralamıştır. İslâmcı ve Türkçü fikir adamlarımız ise, bilimsel ve kültü-

¹⁰⁹ Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, 462-463.

¹¹⁰ Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, 463-464.

¹¹¹ Süleyman Hayri Bolay, "Osmanlı Modernleşmesi", *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefesi*, Ankara 2005, 291-292.

¹¹² Hayri Bolay, "Osmanlı Modernleşmesi", 296-297.

rel bir eklemlenmekten ziyade, Batı'daki gelişmeleri takip etmişler; sorgulayarak ve eleştirerek yararlanmışlardır.¹¹³

Batı'da bilime tam ve salt bir iman sonucunda gerçekleşeceği düşünülen "soyut ve evrensel ilerleme" düşüncesi, pozitizmin kurucusu Auguste Comte ve takipçileri tarafından bir ideoloji haline dönüştürülmüştü. Böyle bir ideolojik akımın, Osmanlı'ya yansımaları, ilk olarak Tanzimat ve arkasından Meşrutiyet'le gerçekleşti. Dönemin aydınlarının kendilerini kurtaramadığı bu "büyülü ve şaşalı" ideoloji, bir taraftan emperyalist amaçlar için bir enstrüman olarak kullanılıyor ve diğer taraftan ağır eleştirilere hedef oluyordu. "Bu gruplar, felsefe ve fikir dünyasında Batı'da ortaya çıkan akımlar ve bunlar üzerine açılan tartışmaları, kendi kavramları ve kalıpları içinde aynen alıp ülkede satışa çıkarıyorlardı."¹¹⁴

Çağdaşlaşma, modernleşme ve "terakki" cereyanlarının köklerinde aydınlanma ve pozitivist zihniyet bulunmaktadır. Bu pozitivist bakış açısı, Ziya Gökalp'in sosyolojik desteğiyle hakim bir anlayışa büründü. Nihayetinde Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün ifadesiyle "Hayatta en hakikî mürşit, ilimdir." şeklinde seslendirildi.¹¹⁵

Batı'daki fikir cereyanlarının tesiri altında kalan dönemin muhalif aydınları, Osmanlılık fikrini meşru ortamlarda gerçekleştirilmede önemli mesafeler kaydettiler. Ancak "Bundan sonraki dönemlerde Osmanlılık fikri etkisini yitirmeye başlayacaktır. Siyasî bir ideoloji olarak gücünü yitirse de bütün aydınların birleşebildiği ortak yol olarak varlığını sürdürecektir."¹¹⁶ Siyasî anlamda Osmanlılık fikri, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar aydınların üzerinde birleşebildikleri ortak ideal olma vasfını kaybetmemiştir. Zira Osmanlı aydını, her türlü şartta ve ortamda devlete itaatkâr bir zihniyetin temsilcisidir. 1913'ten sonra da İttihat ve Terakki, Osmanlılık fikrinden toplumsallaştırma vasıtası olarak faydalanmıştır.¹¹⁷

Osmanlılık fikri, aydınlar arasında daha sonraki yıllarda *İslâm Birliği* ve *Türk Milliyetçiliği* düşüncelerine karşısında tutunamamıştır. Osmanlılık fikri hususunda şu söylenebilir:

"Osmanlılık; devlet adamları için nasıl olursa olsun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü korumak ve yaşatmak Türk aydınları için hem devleti yaşatmak hem de Türk unsurunun önemini ve konumunu muhafaza etmek, gayri- Müslimler ve gayri Türkler için istiklâl götüren yol, Türkçüler ve İslâmcılar için kozmopolitik, Düveli

¹¹³ Süleyman Hayri Bolay, "Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Düşünce Hayatı", *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007, 218-219.

¹¹⁴ Bolay, "Cumhuriyetin 80. Yılında Türk Düşünce Hayatı", 219.

¹¹⁵ Hayri Bolay, "Cumhuriyet Döneminde Zihniyetler ve İdeolojiler", 238.

¹¹⁶ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 93.

¹¹⁷ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 179-180.

Muazzama için; kapitülasyon, imtiyaz, taviz, sömürü ve gayri Müslimlerin muhtariyetlerini ifade etmiştir.”¹¹⁸

Birinci Meşrutiyet’in yürürlükten kaldırılmasına, bir tür “aydın kıyımı” olarak değerlendirenler de olmuştur. II. Abdülhamit döneminde aydın, eski dönemlere nazaran daha bilinçli ve etkindir:

“Edebiyat,bir çeşit masonluk olarak, edebiyatla uğraşanları bir ağ içinde toplamaktadır. Halid Ziya gerçi Mai ve Siyah’ta dolaylı olarak aydının bu devirdeki sorunlarını anlatmaktadır, fakat kendisi de önemli romanlarından bir kısmını II. Abdülhamid devrinde yazmıştır. Padişah Batı’daki edebî tartışmaların Osmanlı İmparatorluğu’na yansımalarına mâni olmamaktadır. Hatta konan bazı yasakların sonucunda, II. Abdülhamid devrinde “ansiklopedizm” adını verdiğimiz akımın yeniden canlandığını ileri sürebiliriz. Bu türden en çok eser vermiş olan kişilerden biri gazeteci, romancı ve “ansiklopedist” Ahmed Midhat Efendi’dir. (Onun) sayesinde Osmanlı okuru Batı’daki edebî tartışmalardan, bilimin gelişmelerinden, hatta Batı’daki din aleyhtarı cereyanlardan haberdar edilmiştir.”¹¹⁹

Batıcılık, Türkçülük ve İslâmcılık cereyanları, Meşrutiyet döneminde siyasî hüviyetler kazanmışlardır. Bu dönemin aydınları, düşünceleri savundukları yayın organlarına da sahiptirler. Bu çerçevede *Beyanül’l-Hak*; *Sırat-ı Müstakim*, *İçtihad*, *Hikmet-İslâmiye*, *Türk Yurdu*, *Ceride-i Sufiye* gibi dergi ve gazeteler, etkin ve seviyeli bir yayın yürütmüşlerdir. *Sırat-ı Mustakim* dergisinde; İslâmcılık düşüncesini, Mehmet Akif, Mustafa Sabri, Şeyhülislâm Musa Kazım, Elmalılı Hamdi Yazır, İsmail Hakkı İzmirli, Ferid Kam, Filibeli Ahmet Hilmi, İsmail Fenni, Said Halim Paşa, Mehmed Şemseddin,¹²⁰ Hüseyin Kazım Kadri gibi aydınlar savunmaktaydılar. Filibeli Ahmed Hilmi ve İsmail Fenni, materyalist düşüncelere karşı mücadeleye öne çıkarırken, kelâmı felsefelileştirerek vahdet-i vücud fikrini benimsemektedirler.

“İsmail Hakkı İzmirli, Kelâmı yenilemeye çalışırken usul-i fıkıhta yenilik yapmaya yanaşmıyordu. Hüseyin Kazım Kadri, felsefeye, kelama, tasavvufa ve aklî muhakeme ile hüküm çıkarmaya karşı çıkarken İslâmî hükümlerin nasıl yenileceğini izah edemiyordu. Said Halim Paşa, ‘Buhranlarımız’ adlı risalelerinde, İslâm’a dönüşü

¹¹⁸ Yazıcı, Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti, 180.

¹¹⁹ Mardin, “Tanzimat ve Aydınlar”, *Türkiye’de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 280-281.

¹²⁰ M. Şemseddin Günaltay hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye’nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Ankara 2003.

çare gösterirken, hadiseleri derinliğine tahlil etmeden usul-ı fıkhîta bir yenilik yapmadan adeta anlık reçeteler yazıyordu.”¹²¹

İslâmcılık, muhafazakârlığın bir türü olmaktan ziyade dindar Müslüman aydın prototipinin düşünce kanalıydı. Bu harekete İslâmcılık isminin verilmesinin münasip olup olmadığı da tartışılmalıdır. Zira Osmanlı Devleti’nde İslâm’ın siyasî ve hukukî alanı, büyük oranda uygulanmaktaydı. Bu cereyan da, daha ziyade, İslâm’ın iyi algılanmadığı, kaynaklardan araştırılmadığı ve bilinemediği dolayısıyla iyi yaşanmadığı için geri kalındığını savunmaktaydı. Dönemin Müslüman aydınlarının cevabını aradıkları sorular şunlardı:

“Yerli kültür içinde İslâm’ın yeri nedir?

Batı Medeniyeti karşısında Müslümanların tavrı nasıl olmalıdır?

İslâm dünyasını İslâm mı geri bıraktı?

Müslümanlara dinin hakikatleri, modern ilim nasıl öğretilecek?

Dinî ve siyasî liderliği birleştiren hilafetin yeri nedir?

İslâm inancı ve öğretisi etrafında birleşebilmek için kavmiyetçiliğin doğuracağı parçalanma nasıl önlenebilir?

Bilimsel pozitivizmden yararlanarak yeni ve rasyonel bir İslâm anlayışı nasıl ortaya konulabilir?

İçerideki ve dışarıdaki muhaliflere karşı İslâm nasıl makul bir şekilde müdafaa edilebilir?”¹²²

İslâmcı aydın, ortaya çıkan problemlerin çözümü için formüller arayışı içindedir. Bu çerçevede Mehmet Akif’in “Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm”ı formülünün köklerini ve referanslarını Ahmet Cevdet Paşa’da ve Namık Kemal bulmak mümkündür. Batı’nın ilim ve teknolojisi ile Alman ve Japonların vazife ahlâkı, dini ihmal etmeyen aydınların zihinlerini meşgul etmekteydi. Yani yanlış, batıl ve bidatlarla çevrelenmiş din anlayışından kurtuluş, yine dine ve kaynaklarına müracaatla doğru ve sahih bir şekilde ele alınmak koşuluyla mümkün olacaktı. Zikri geçen anlayışlar, ne yazık ki, öncelikle pratik hayatına yönelik olup, felsefî bir temellendirmeye mesafeliydiler. Felsefî ve aklî bir düşünceyle hareket eden aydınlarımız da bulunmaktaydılar. Bunlar, Filibeli Ahmet Hilmi, İsmail Fenni, Ferid Kam, İsmail Hakkı İzmirli, M. Ali Aynî, Elmalılı Hamdi Yazır gibi benzer münevverlerdir.¹²³

¹²¹ Süleyman Hayri Bolay, “Türkiye’de Dinî Düşüncenin Macerası”, *Türk Düşüncesinde Gezintiler*, Ankara 2007, 257.

¹²² Bolay, “Türkiye’de Dinî Düşüncenin Macerası”, 257-258.

¹²³ Bolay, “Türkiye’de Dinî Düşüncenin Macerası”, 258.

İkinci Meşrutiyet'in aydını, tek tip bir aydın profilini yansıtmamaktadır. Bunlar içerisinde sosyolojik alanı tercih eden Ziya Gökalp gibi aydınlar da mevcuttur:

"Ziya Gökalp, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır şubasını kurarak siyaset çalışmalarına aktif olarak katılmıştır. Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve İshak Sükûti ile birlikte sürdürdüğü bu çalışmalarda toplumsal sorunları ele alan araştırmalar ve ideolojik çalışmalar üzerinde yoğunlaşmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanma süreci içinde olduğunu ilk fark edenlerden birisi olarak Ziya Gökalp, yeni bir ulusal kimlik arayışı üzerinde durmuştur. Türk toplumunun kendine özgü bir kimliği, kültür ve sanat anlayışı olduğu fikrini savunmuştur. Bu fikri temel alan çalışmalarında Türkçülük esaslarını her vesile ile gündeme getiren bir meslekî ve ahlâkî ısrar ile dikkat çekmektedir. Bu ısrarın odak noktası, asla doğu kökenli mistik ve estetik değere dayanmamaktadır. Ziya Gökalp'in düşüncesinde, Türk toplumunun kendi ahlâkî ve kültürel değerlerinin, batıdan alınacak kültür ve ahlâk değerleri ile birleştirilmesi (sentez) esas alınmıştır. Bu sentez, yeni bir hareket noktası kabul edilecek ve daha ileriye gidişin rotası bu senteze göre çizilecektir."¹²⁴

1913 yılında *İslâm Mecmuası*'nı yayınlayan Ziya Gökalp, sosyal değişmeyi fıkıh çerçevesinde izah etmekte, modernleşme hareketlerine fıkıhtan bir temel bulmak amacıyla "içtimaî usul-i fıkıh" kavramını ve fikrini ileri sürdü. Ona göre;

"Fıkıhın iki kısmı vardı; itikad ve ibadetler değişmezdi. Ama muamelat ile ilgili kısmı, hukukî, iktisadî, malî, ticarî ve içtimaî cihetleri içine aldığı için toplumda bu konularda devamlı değişimler olmaktadır. Dolayısıyla fıkıh, bu değişimlere ayak uydurmak, bu değişimleri yakalamak, izah etmek ve İslâm'ı ona göre yorumlamak zorunda idi. İşte bu noktada Gökalp bir sıçrama yaparak şöyle bir içtihadde bulunuyordu: Madem ki fıkıhın muamelat kısmı, değişen hadiselerle nispetle değişmektedir. Şeriatın kanunları ilâhî kanunlardır; cemiyeti idare eden örf ve adetler de Allah'ın kanunlarıdır; öyleyse fıkıhın muamelat kısmının yerine yine Allah'ın kanunları olan içtimaî kanunlar, yani örf ve adetleri koyarsak dinden çıkmış olmadığımız gibi, sosyal vakaları ve değişimi de izah etme imkânına kavuşuruz. Böylece fıkıh, içtimaî değişimleri hem yakalamış, hem izah etmiş olur; hem de İslâm'ı geliştirme imkânı elde etmiş oluruz."

¹²⁴ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 114.

Ziya Gökalp'in fıkıh usulünü sosyolojiyle desteklemesi düşüncesine İzmirli İsmail Hakkı'dan¹²⁵, "fıkıh usulünün ilmen ve mantıken böyle bir değişikliğe ihtiyacı yoktur." şeklinde olumsuz bir ret cevabı geldi. Ancak Kazanlı fıkıh hocası Halim Sabit, Gökalp'in düşüncelerine tam destek verdi. Nihayetinde ilmî ve yüksek seviyeli bir tartışmanın zamanın aydınları arasında mevcut olduğu görülmektedir. Bu tartışmanın üslûp ve seviyesi, aynı düşünce cenahındaki kişilerle de olsa farklı düşünce cenahtaki aydınlarla da olsa, düzeyli ve saygılı olmuştur.¹²⁶

Aslında Ziya Gökalp, ileri sürdüğü düşüncelerle, geleneksel anlayışların dışına çıkmış olsa da, o kendisinden önceki seleflerinin yaptıklarının bir türünü icra etmiştir:

"Gökalp, Ahmet Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Ali Suavi'de görülen kültürel ve siyasî modernleşme ile fıkıh arasındaki gerilimleri uzlaştırma teşebbüsünün son örneğini vermiştir. O, böylece fıkıhı salt hukuk olarak gören gelenekten ayrılmış, fıkıhtaki evrim fikrinin uygunluk içinde olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla zamanın değişmesiyle ahkâmın değişeceğini söyleyen fıkıh ile sosyoloji arasında bir çatışma görmemektedir. Bu evrimci hukuk ve fıkıh anlayışı başka Müslüman düşünürleri de meşgul edecektir."¹²⁷

B. Meşrutiyet Bürokrati

Osmanlı yönetimin de farklı din ve ırktan devlet adamı ve bürokratin varlığının bir hakikat olduğuna işaret edilmişti. Osmanlı devlet adamları ve bürokratları içerisinde yakın ve uzak bölgelerde gayri Müslim tebaadan görev yapanlar vardır. Makedonya bölgesinde İşkodra'da, Yanya'da, Süryani yargıç bulunmaktadır. Ermeni memurlar da bu bölgelerde vazife yapmışlardır.¹²⁸

Bunlar içerisinde Arap unsurlar da bulunmaktadır. Araplar sadece vilayet bürokrasisinde değil, her dinden Araplar merkezî yönetimde görev almışlardır.¹²⁹ Din ve etnik köken farkı olmaksızın Osmanlı bürokratları, konumları gereği halka ve tebaayla sürekli temas içerisinde olmuşlardır. Ancak aydınlarımız, taşrayla veya İmparatorluk merkezî dışındaki hadiselerle ve sorunlara fazla ilgi göstermemiştir.

¹²⁵ İsmail Hakkı İzmirli hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *İzmirli İsmail Hakkı Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İstanbul 2000.

¹²⁶ Bolay, "Türkiye'de Dinî Düşüncenin Macerası", 257-258.

¹²⁷ Bolay, "Türkiye'de Dinî Düşüncenin Macerası", 258-259.

¹²⁸ Taha Akyol, *Osmanlı Mirasından Cumhuriyet Türkiye'sine İlber Ortaylı ile Konuşmalar*, IV. baskı, İstanbul 2004, 40.

¹²⁹ İlber Ortaylı, "19. Yüzyıl Osmanlı Yönetimi ve Arap Dili", *Osmanlı Barışı*, VI. baskı, İstanbul 2005, 151.

Aydın geleneğimizin oluşumunda Osmanlı münevverlerinin tarım sektörü ve köylü ekonomisiyle çok fazla ilgilendiği söylenemez. Batı'ya karşı aşırı ve kontrol edilemeyen hayranlık, taşra ve köylü sorunlarıyla ilgilenmeyi engelleyen bir unsurdur. Batılı adam tipinin takipçisi ve taklitçisi Osmanlı aydınları, köylü meseleleri ile uğraşan insan izleniminden âdeta utanarak (tiksinerek) uzak durmuşlardır.¹³⁰ Halbuki aydın bürokratlarımızın kökenlerine bakıldığında bir kısmının sosyal statü olarak aşağı tabakalardan geldiği görülmektedir. Medreseden ayrılan Ahmet Cevdet Paşa ve Mısır Çarşısı'ndaki bir kapıcının oğlu olan Mehmed Emin Ali Paşa bunlardan sadece ikisidir.¹³¹

Osmanlı'da askerî ve sivil iki tür bürokrat kimliğinden söz etmek mümkündür:

"Askerî davranış daha çok vatanperverlikten "vatanı kurtarma" düşüncelerinden hareket eden, toplumun derin sorunları üzerine eğilmekten çok kısa vadede "hareket"e yönelen bir davranıştır. Enver Paşa'nın daha sonraki yıllardaki politikası bunun saf bir örneğini verir. Sivil-bürokratik davranışa gelince, bu davranışın temel unsuru bazen bir "entelektüeller ihaneti"ne yaklaşabilen halk aleyhtarı tutumdur. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduğu zaman kurucular arasına halka güvenebileceği fikri ağır basıyordu. Askerî Tıbbiyelilere bunun böyle olmadığını anlatan, halka "önder" olmayı telkin eden, halkın sesinin kurulacak birimde yeri olmadığına inanan Murat ve Ahmet Rıza Bey gibi sivil bürokratlardı. Bu gibi bir inançta Osmanlı İmparatorluğu'nda eskiden beri egemen bir avam-havas ayrılığı düşüncesinin mi, yoksa Avrupa'da bu yöne iten gelişmelerin mi etkili olduğunu anlamak zordur. Fakat her türlü anlama bu sivil bürokratları birer "demokrat" haline getiremez. Otoriter elitist teorileri Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yaymış olmanın sorumluluğu onlara yüklenmelidir."¹³²

Reformcu resmi memurların eşrafa karşı tutumlarına gelince, bu da Sultan Abdülhamid dönemindeki yönetiminin modernleştirilmesinin bir sonucu oluşmuştur. Zira Sultan, bürokrasiyi akılcı bir sisteme oturtmak için tüm imkânları kullanmıştır. Onun döneminde tam anlamıyla modernleştirilen Mülkiye'yi bitirenlerin, yüksek kademelere gelmek konusunda çok başarılı oldukları bilinmektedir.¹³³

¹³⁰ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 109.

¹³¹ İlber Ortaylı, "Eğitimde Batılılaşma", *Son İmparatorluk Osmanlı*, II. baskı, İstanbul 2006, 148.

¹³² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, VI. baskı, İstanbul 1999, 306.

¹³³ Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Osmanlı Barışı*, 28 (Naklen: Anderas Kazamias, *Education and Quest for Modernity in Turkey*, London 1966, 90).

II. Abdülhamid'e muhalif olan genç bürokratlar ve askerler, en yüksek yönetim ve hükümet görevlerine, yetenekli olmaktan ziyade Sultana itaatkar olanların getirildiğine inanmaktaydılar. "Askerler ise, Sultanın modernleştirici reformlarının, başkent yakınında manevra yapan büyük askerî birliklerin hakikî mermi kullanmasını yasaklamasıyla uyuşmadığını düşünüyordular. Bu çelişkileri ortadan kaldırmaya çalışan ve sistemin 'son bulacağını' uman bu tutum, daha önceki Osmanlı 'devlet nedeni' ideolojisine karşıt olarak, 'ulusal' bürokratlık diye adlandırılabilir."¹³⁴

Yeni mezun ulusalcı bürokratların Sultan'la ilişkilerinin çok iyi olmamasının bir sebebi de, Türkiye'de modern bir devlet kurma hususundaki idealleriydi. Onlar ulus-devletin kurulmasının daha kısa zamanda kurulacağını düşünmekteydiler.¹³⁵

Pozitivist ve ulus devlet modeli bir devlet düşüncesi, Meşrutiyet dönemi belirli aydın grubunun en büyük hayal ve idealiydi. Bu anlamda pozitivism, Osmanlı devlet adamlarının belirgin bir eğilimi durumundadır. Tanzimat'la gelen pozitivism, Meşrutiyet kanalıyla Cumhuriyet döneminin siyasî ve sosyal programında en etkin düşüncesi olmuştur.¹³⁶

Pozitivist fikirlere ve diğer düşüncelere açık olan ve memuriyetleri öne çıkan münevverlerde, gazete ve roman gibi kitle iletişim vasıtalarının rolü önemlidir. Nitekim bazı devlet adamları, kendi konaklarında toplantılar düzenlemekten geri durmamışlardır. Kültür çalışmalarının büyük devlet adamlarının konaklarında icra edilmesi, kadim bir Osmanlı geleneğidir.¹³⁷ Bu çerçevede Osmanlı devlet adamı-aydını, meselelerini heyecanla değil zekâ ile çözmek taraftardır.¹³⁸

Bu dönemdeki ulema "entelektüel bir zindan"ın içerisine itildi. O, "itikadın savunucusu" olarak Sultan-halifenin kendilerine yönelttiği övgülere mazhar olmuşlardır.¹³⁹

Osmanlı Sultanları ile sadrazamdan başlayarak her derecedeki bürokratlar arasındaki ilişki ilginçtir:

"Osmanlı tarihinde sadrazamların otorite kurduğu devirler olmuştu, ama Tanzimat döneminde sadece sadrazam değil, sadra-

¹³⁴ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, 57-58.

¹³⁵ Mardin, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, 58.

¹³⁶ Mardin, "Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi", (Ali Bayramoğlu ile) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler I)*, 141.

¹³⁷ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 273.

¹³⁸ Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, 275.

¹³⁹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 454.

zamlarla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemen olmuştur. İmparatorluğun modernleşme tarihini bu çarpıcı dönemde Bab-ı Âlî bürokratları yönetime hakimdi. Birinci Meşrutiyet'ten sonra Yıldız Sarayı, İkinci Meşrutiyet'ten sonra ise siyasî bir cemiyet olan İttihad ve Terakki otoriteyi ele almışlardır. Her üç dönemde de otoriter nitelikli bir yönetim vardı ve sonunda otoriterlik nerdeyse modern anlamda bir diktatörlüğe dönüşmüştür. Her üç dönemin siyasal seçkinleri nitelik olarak birbirinden farklıdır. Tanzimat döneminin yöneticileri yakın tarihin en becerikli, yaratıcı kadrolarıydı; bürokrasinin içinde yetişip yükselen devlet memurlarıydı. İkinci dönemde Osmanlı hükümdarları, İmparatorluğun tarihinde görülmeyen bir biçimde bütün erki elinde toplamış ve bunu modern bir bürokrat aygıt ve asıl önemlisi bir ideolojiyi kullanarak yapmıştır.¹⁴⁰

Nitekim Meşrutiyet, Tanzimat'la en güçlü ifadesini bulan bir geleneğin devamı olarak bir asker bürokrat hareketidir. İkinci Meşrutiyet, aydınların ordu desteğiyle güçlendirdiği ve sürüklediği bir hareket olsa da, İmparatorluk tarihindeki en kapsamlı demokrasi girişimidir.

Meşrutiyet'in gelişim sürecinde aydın ve bürokratlar, halka olan mesafelerini azaltmamışlar ve toplumu da iyi tahlil edip anlayamamışlardır:

"Meşrutiyet'in başarılı olması için -ona sahip çıkanların iyimserliği ve samimî ümitleri dışında- gerekli altyapı mevcut değildi. Meşrutiyet aydınları bu gerçeği fark ettiklerinde, hayal kırıklıklarını yazıya dökmekten çekinmemişlerdi. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey, 'Halk, hürriyete cidden âşık değildi, hürriyetin kıymetini takdir edemiyor, kullanmasını bilmiyordu' derken alabildiğine samimi ve aynı derecede halkından uzak bir Meşrutiyet aydını örneği vermektedir. Öte yandan sosyal bir mücadele vetiresinden geçmeden kolayca kazanılan ve aynı kolaylıkla bahşedilen matbuat hürriyeti, cemiyetleşme ve siyasî katılma hakları, ilk zamanlarda hayli sultistimale uğramış, daha sonra yeniden eski devri hatırlatan bir uygulamâ ile verilenler geri alınmıştı. Parlamento, basın, dernekler ve ferdin dokunulmazlık hakları gibi kurumlar, en liberal yorum ve samimî niyetlerle hayata geçirilmeye teşebbüs edilmiş ama bunlardan beklenen sihirli etki, çoğulcu parlamenter hayatı aksamadan yürütecek hoşgörü ortamı hâsıl olmamıştı. Aydınlar, ümit ettikleri atmosferin ancak uzun süreli bir tatbikat ve tecrübeden sonra oluşabileceğini fark edebilecek tek zümre olmalarına rağmen, siyasî ve pratik zaruretlerin esiri olarak, kısa zamanda meşrûti monarşi-

¹⁴⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, III. baskı, İstanbul 1995, 77.

den bir aydınlar monarşisine, başka bir deyişle "cemiyet oligarşisi"ne dönmeyi tercih etmişlerdi."¹⁴¹

1. Askerî Bürokrasi: Ordu

Askerî bürokrasi olarak ordu, Meşrutiyet tecrübesinde ağırlıklı bir konumdaydı. "Meşrûti düzende siyasî iktidar ve nüfuz, kurumlar arasında yeniden paylaştırılırken ordunun, Kanun-ı Esasî'de kendine tanınmış olandan daha fazla iktidara sahip olması ya da bu iktidarı kullanabilecek durumda olması tabii görülmelidir. Ordunun yönetime müdahalesini caydıracak, frenleyecek ya da dozu azaltacak tampon kurumların azlığı ve etkisizliği, bu dönemde ordu ve siyaset ilişkilerini karakterize eden bir âmil olmuştur. Ordunun yönetimle ilişkilerinde tampon rolünü oynaması beklenen tek kurum olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, kendini orduyla özdeşleştirecek bir tutumu benimsemesi, geleneksel Bâbîali bürokrasisi ve padişah nüfuzunun hiçe indirildiği bir ortamda siyasî iktidarın yeni sahiplerini belirlemektedir."¹⁴²

Batılılaşma sürecinde Osmanlı ordusu, modernleşmeyi en çok hisseden ve Batılı etkilere açık bir kurumdur.¹⁴³

"Osmanlı zabiti zihni donanım ve entelektüel seviye itibarıyla, 'sivil' diye niteleyebileceğimiz aydın kesimin homojen bir parçasıdır. Bu manada, meselâ Dr. Nâzım Bey'le Miralay Enver Bey arasında asker ya da sivil menşeli olmanın yarattığı bir tutum farklılığından bahsedilemez. Ordu ile Cemiyet'in bu derece iç içe olmasından bu kimlik çakışmasının etkili olduğu âşikardır. Kabul etmek gerekir ki, II. Meşrutiyet devri aydınları, bu gibi kimlik farklılaşmasını belirleyecek sosyal ve siyasî bir vetirenin içinden gelmemişlerdi. Osmanlı toplumunda bir sınıf şuurundan ziyade folklorik bir renk olarak algılanan 'asker-başıbozuk' tiplemesinin dışında, Batılı ve çağdaş anlamda bir asker-sivil kimliği oluşmamıştı. Bu yüzden harbiye bütçesinin tartışılması esnasında tenkidler ordunun kendisine değil, harbiye nâzırının uygun gördüğü bütçe tekniğine yöneliyor ve harbiye nâzırına yöneltilen en çetin sual 'bütçenizde neden müfredat gösterilmiyor?'dan ibaret kalıyordu. Sivil ve asker kimliklerinin farklılaşması, ancak Meşrutiyet tecrübesinden sonra ortaya çıkan tabii bir gelişmenin mahsulüdür. Birinci Dünya Harbi'nin sonuçlarına doğru bir durum değerlendirmesi yapan Falih Rıfkı Atay'ın satırlarında, bu gerçeği görmek mümkündür: 'Doğrusu askerden de yorulmuştuk... her türlü kahramandan korkuyorduk'. Bu ifadede, birbirini ardına büyük toprak kaybına sebep olan üç harbin ağır izleri,

¹⁴¹ Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara 1992, 185.

¹⁴² Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 186.

¹⁴³ Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 186.

kendini açıkça hissettirmektedir. Bu yorgunluk, biraz da siyasete bulaşmış olan orduya karşı duyulan kırgınlığı kapsamaktadır."¹⁴⁴

Osmanlı aydını, orduyu siyasete sürükleyerek zihnindeki devlet fikrini ortaya koymaktadır. "Padişah aleyhtarından pozitivist, Masondan Türk nasyonalistlerine, İslâmcıdan Batı taraftarına kadar her Osmanlı aydını, son birkaç yüzyıldan beri mütemadiyen küçülen devlet hudutları ve Şark meselesinin tehdit ettiği devlet halinde yaşama hakkı gibi hayatî problemler karşısında müşterek bir telaş halindedir."¹⁴⁵

Osmanlı aydın ve bürokrati, devletin yıkılmaması için her türlü siyasî fikir, program ve kaideye muhalefet edebilir. Böyle olunca, sivil alanın karşısındaki askerî alan bu hususta daha heyecanlı ve sabırsızdır. Nitekim askerî, çoğu zaman "devlet adamı ve politikacı", "teknisyen" ya da "diplomat" gibi hareket etmeye sürükleyen sebepler, benzer kaygı ve reflekslerle ortaya çıkmaktadır. Ordunun devleti koruma ve kurtarma vazifesini, kendi sınırları içerisinde sürekli seslendirmesi, 1908-1914 dönemi içindeki askerî müdahale ve siyasete karışma hadiselerinin arkasında ve temelinde siyasî ve şahsî çıkarlardan ziyade, böyle bir zihniyet bulunmaktadır.¹⁴⁶

Meşrutiyet aydınları ile öncesi aydın bürokratlar mukayese edildiğinde, iki dönemin devlet adamı düşünürlerinde bir farklılık ortaya çıkmaktadır:

"Birinci Meşrutiyet'in entelektüelleri, hak, adalet, hakkaniyet ve hikmet konularında son derece arzulu, fakat yeteri kadar cesaretli değillerdi. Bu cesaret eksikliği, Meşrutiyet öncesi Osmanlı aydınlarında görülen ürkek tavrın yarattığı ve yansıttığı gelenekten kaynaklanıyordu. Mithat Paşa'nın Kanun-ı Esasî'de öngördüğü tarifler bile son derece sınırlıydı. Kendi düzenlediği Anayasa hükmüyle(112) zor durumda kalan Mithat Paşa'dan sonra hürriyet kavramı yavaş yavaş gündeme gelmeye başlamıştı. Sakızlı Ohannes, Akyığıtzade Musa, Namık Kemal, Mizancı Murat, ülkenin ekonomik imkânlarının dikkate alınması yolunda önemli görevler ve sorumluluklar yüklenmiş entelektüel kadronun isimleridir."¹⁴⁷

2. Cumhuriyet Aydın ve Bürokrati

İttihat ve Terakki'yi fikrî kanadını oluşturan aydın bürokratlar, Meşrutiyet döneminde Cumhuriyet'in işaretlerini vererek yeni dev-

¹⁴⁴ Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 186-187..

¹⁴⁵ Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 185-188.

¹⁴⁶ Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, 187.

¹⁴⁷ Karakoyunlu, "Aydın Geleneğimizin Oluşumu ve Cumhuriyet Aydınları", 112-113.

letin ideolojisi olarak, pozitivismi benimseyeceklerdir.¹⁴⁸ Dolayısıyla pozitivism, yalnızca Meşrutiyet aydını ve bürokratlarının ideolojisi olarak kalmadı, Cumhuriyet'in de egemen ideolojisi olarak da tescillendi:

“Bu seküler misyoner aydın-bürokrat hareketi, bir başka açıdan bakıldığında toplumun, yüzyıllar öncesinden tevarüs ettiği dünya görüşüne, dinine, mitlerine, hurafelerine, yaşama tarzına ve diğer toplumsal kurumlarına açılmış bir savaştı. Bu savaşta kullanılan biricik etkili entelektüel silah, 'bilim'di. Böylece 'bilim', pozitivist ideolojinin mantığı gereği, mevcut toplumsal kurumlara karşı girişilmiş bu kutsal savaşta bir silah olarak kullanıldı. Dahası, 'bilim'in, pozitivist aydın-bürokrat sınıfın, toplum içindeki meşruiyetini sağlayan en etkili araç olmak gibi bir fonksiyonu daha vardı.”¹⁴⁹

Meşrutiyet'in aydın bürokratları ile Cumhuriyet'in aydın bürokratları arasında bir çatışmadan ziyade bir süreklilik mevcuttur. Ancak bu birbirlerinin devamı anlamına da gelmez.¹⁵⁰

Türk aydını için yerellik onun fikrî bir sığınağı olurken, Cumhuriyet Dönemi aydınının gelişmesinde “aydınlanmadan” çok “eylemler” önemli oldu. Cumhuriyet'in “kazanımları”, Tanzimat ile başlayan ve İkinci Meşrutiyet ile tamamlanan bir sürecin ikmâlinin sonucudur.¹⁵¹

SONUÇ

Meşrutiyet dönemi aydınının kimlik ve zihniyetini anlamak için, daha önceki tarihlere müracaat etmek gerekir. Aksi takdirde yapılacak tahliller ve değerlendirmeler, kısır ve yetersiz kalacaktır.

Savaşta mağlubiyetler, toprak kaybı, ordunun modernizasyonu, devlet düzenindeki yozlaşma, ekonomideki gelir ve gider dengesinin bozulması, bilim ve teknolojiyi “üretmememe” sorunu, eğitim ve hukuk sistemindeki nitelik kaybı, rüşvet, adam kayırma, bürokrasideki mücadele ve saray içindeki çekişmeler, İmparatorluğun düzen ve insicamını sarsmış ve devletin gerileme/yıkılma sürecine girmesine sebep olmuştur. Bu olumsuz şartlar ve onların sebep olduğu meseleler karşısında Batı'daki başta bilim ve teknolojiye gelişmeler, dolayısıyla savaş sanayiindeki ilerlemeler, Osmanlı aydınlarının yönlerini Avrupa'ya çevirmelerine sebep olmuştur.

Tanzimat, bu anlamda öncesi olmakla birlikte bir milad olarak nitelendirilebilir. Tanzimat'la birlikte yaşanan dönem, geçmiş kültür

¹⁴⁸ Hüsametdin Arslan, “Pozitivism Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul 1995, 568-569.

¹⁴⁹ Arslan, “Pozitivism Bir Bilim İdeolojisinin Anatomisi”, 568.

¹⁵⁰ Yıldız, “Türk Aydın ve İktidar Sorunu”, 367-368.

¹⁵¹ Yıldız, “Türk Aydın ve İktidar Sorunu”, 367.

ve birikim açısından Doğu'yla/İslâm'la bağı koparmamak ile yeni ruhun tetiklemesi sonucunda Batı'nın bilim ve kültür kurumlarına hedeflenmek arasındaki belirsizliğin tarihidir. Dolayısıyla bu devir, "alaturka" ile alafanga" arasında cereyan eden temasın, mücadelelenin ve kavganın gerçekleştiği zaman aralığıdır.

Osmanlı'nın "son yüzyılı"nda aydın ve devlet adamlarını, yaşadıkları tecrübelerin zorunlu bir neticesi olarak net ve kesin bir şekilde kompartimanlara yerleştirmek pek mümkün olamamaktadır. Zira yetişme tarzlarından ve aile çevrelerinden başlayarak, okudukları eğitim kurumlarına kadar pek çok faktör buna tesir etmektedir.

Bu çerçevede Tanzimat'a baktığımızda; Tanzimat aydını, Batı'nın hızlı yükselişini takip edip anlamaya çalışan, kendi toplumlarını ve devletlerini içine düştüğü sıkıntılardan kurtarmak için uğraşan ve mutlaka bir şeylerin yapılması gerektiğine inanan, bunun için aklına gelen her çareye başvuran eklektik bir aydın tipidir. O, modernleşme eylemlerinde çekingen, muhafazakar (teokratik ve gelenekçi), ikici (telifçi ve tavizci), fakat daima araştırmacı ve Batıcı damgasını üzerinde taşıyan bir zihniyete sahiptir.

Aydın kimliğini tespitine çalıştığımız Meşrutiyet ise, Tanzimat dönemi düşünürlerinin hazırladığı temeller üzerinde gelişme kaydetmiş ve büyük ölçüde de onların eşeri olmuştur. Bu dönemin aydın ve devlet adamı, eski ve yeni kültür arasında sıkıştırılmış bir portrede kendini gösterir. Bununla birlikte bu aydın tipi, içinde yaşadığı toplumun meselelerini çağın verilerini kullanarak çözmek için olağanüstü bir çabayla Batı bilim ve düşüncesinin topluma ulaştırma gayretini ısrarla devam ettirir.

Bunun için alternatif fikir ve düşünceler, farklı fikir ve ideoloji kamplarındaki münevverlerce seslendirilmeye çalışılmıştır. Dönemin aydın ve bürokrati için en büyük sorun, devletin gerilemesine rağmen; ancak bu çerçevede bunun çözüm formüllerini bulma cehdidir. Ortaya çıkan tedavi yöntemleri, çok fazla seçenek bırakmaz. Batı, İslâm ve Türk töresi arasında gidip gelen fikir demetleri ve tartışmaları, bu dönemin aydın ve devlet adamlarının düşünce dünyasını şekillendirmiştir.

Meşrutiyet dönemi, fikrî ve siyasî hareketliliğin en çalkantılı ve değişken olduğu bir dönem görünümündedir. Bu dönem mütefekkirlerinde devletin gerilime ve çökmeye gidişinin önüne geçme hususunda bir çirpiniş ve gayret gözlenmektedir.

Birinci Meşrutiyet, sosyal alanda, Tanzimat'tan fazla ıslahat gerçekleştirilememiştir. Fakat, ileride yapılacak bütün ıslahat hareketlerinin ilk kıvılcımı olarak da adından daima söz ettirmiştir.

Meşrutiyet dönemi, aydınlar arasında olgun ve düzeyli fikri tartışmalara zemin hazırlamıştır. Yine bu dönemin devlet adamında Batı'ya karşı bir çekingenlik, kimi zaman nefret kimi zaman da bir korku hakimdir. Zamanın aydınları arasında var olan halktan kopuk mesafeli duruş, Tanzimat'tan bir miras gibi Meşrutiyet döneminde de kalıntılarını sürmüştür. Ancak gerek aydınlar gerekse bürokratlar, basın özgürlüğünün sağladığı ortamdan dolayı devlet ve millet sorunlarını alabildiğince tartışma imkanı bulmuşlardır.

Meşrutiyet dönemi münevverlerin (tüm ideolojik ve fikri akımlar için bu geçerlidir) en büyük eksikliği, meseleleri toplum ve millet dinamiklerinden bağımsız bir şekilde, Batı'daki gibi çözme girişiminde bulunmalarıdır.

Bu dönemin aydın ve bürokratlarında iki temel düşünce yer etmiştir: Reformcular ve muhafazakârlar. Ancak bu kategorik ayırım sınır ve safları çok belirgin değildir. Her bir grubun diğer fikir akımlarıyla düşünce bakımından örtüştüğü noktalar da olmuştur.

Osmanlı'nın bu döneminde modernleşmeyi, batılılaşmayı ve ıslahat çabalarını devlet ve yönetici aydın sınıf bizzat kendi eliyle organize etmeye, gerçekleştirmeye çalışmış, toplum ise zaman içinde bir kısmıyla devleti taklit etme veya izleme yoluna gitmiştir.

Bu dönemin aydını bir Batı dilini o ülkenin vatandaşı kadar iyi derecede konuşabilmekteydi. Diğer taraftan dönemin aydın ve bürokrati toplumun en alt katmanından gelip, en üst devlet kademelerine yükselebilecek fırsat ve imkânına sahipti. Bu dönemin aydını, bir Batı dilinin dışında Arapça ve Farsça'yı da bilmekteydi.

Dönemin aydın ve bürokratları, padişahlık olmasına rağmen, saraya ve yönetime eleştirilerde bulunmaktan sakınmazdı. Farklı etnik kökenlerden gelse bile, bu dönemin münevverleri, Türk kültür, dil ve edebiyatına büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Meşrutiyet dönemi aydın ve devlet adamı birçok hayatî problemle uğraştıkları için sert ve mücadeleci bir kimliğe sahipti. Ayrıca meşrutiyet bürokratlarının farklı etnik kökenlerden gelme gibi bir özellikleri de mevcuttu.

Bu dönemin devlet adamı, dünyayı ve ülkeyi iyi tanıyan hikmet ve bilgi adamı vasıflarını da taşımaktaydı. Zira meşrutiyet devrinin aydın ve bürokratları, hem yurt içi hem de dışı görevlerinde bulunmuş ve ülkenin modernizme dönüşümünü gerçekleştirmişlerdir. Osmanlı seçkini, bürokraside kozmopolit bir kadro oluşturduğu gibi bilim ve sanat hayatında, özellikle de matbuatta bu yapıyı sonuna kadar korumuştur. İki dilli Osmanlı seçkinini hayatın her alanında rastlamak mümkündür.

Bu dönemin aydını, dünyaya açıktır ve toplumun çizgilerini kendi kabuğu içinde gözlemiyordu. İmparatorluk, dağıldıktan sonra da Osmanlı eğitiminden geçmiş, Türkçe bilen bir bürokrasi bırakmıştır.

Osmanlı aydını bir modernleşme ideolojisinin insanı olarak; tarihe, gününe ve geleceğine aynı yoğunlukta bakmak zorundaydı. Ulusalçılık akımı, Osmanlı eliti ve bu elitin hayat tarzıyla birlikte Osmanlı aydınına da ortadan sildi. 20. yüzyıl başında Osmanlı aydını, Türk toplumu içinde ağırlığını hissettirse artık bir kalıntıydı. Bundan sonra kendine özgü çizgileriyle ulusal aydın tipinden söz etme dönemi başlıyordu.

Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi, modernleşmenin gereksinimlerine, bir ölçüde çok erken uyumlu hale getirilmiş ve 19. yüzyılda, reformcu karakterini göstermiştir. Bu reformcu bürokrasi, reformun ilk can alıcı noktası olarak, askerî ve sivil bürokrasiyi hazırlayan eğitim kurumlarının modernleştirilmesini seçmiştir.

Aydın geleneğimizin oluşmasında hürriyet mücadelesi yapılrken sivil kadro ile askerî kadro arasında önemli farklar görülmektedir. İkinci Meşrutiyet'e gidişin hazırlıklarında bilgi ve deney birikimini askerî okullarda kazananlardan daha önemli ve öncelikli olanlar, sivil kadronun yetiştirdiği aydınlardır. Bu dönemde ortaya çıkan entelektüel birikim, Cumhuriyet'in inşâsında önemli rol oynamıştır.

Nitekim Türkiye Cumhuriyet tarihi boyunca bu ülkenin düşünce dünyasının ilke ve sınırlarını belirleyen ve bu anlamda alanlarında hâlâ aşılmamış kişilerin tamamına yakını, formasyonlarını 1900-1923 arasında tamamlamış insanlardan oluşmuştur.

Osmanlı'nın son döneminden Cumhuriyet'in ilk dönemini kadar bizde yönetici, bürokrat, meslek sahibi "münevverler" in kültür ve politika hayatımızda önemli fakat bir ara tip olarak kaldıkları açıktır.

Bu dönemlerin "münevver"i, Batıcısı, Osmanlıcısı, İslâmcısı ve Türkçüsü, Batı'nın ve Batılılaşmanın ortaklaşa baskısı altındadır. Getirdikleri çözüm önerilerinin radikal ve toptancı olması, kendilerini kurtarıcılık misyonu yüklemeleri, bu "münevver"lerin bir başka ortak yönleridir. Cumhuriyetle birlikte "münevver" in adını değiştirip "aydın" olması, bu ortak yönlerde fazla bir değişikliğe yol açmamıştır. Cumhuriyet'le birlikte Batıcı, Osmanlıcı, İslâmcı, Türkçü "münevver"lerden Batıcıların iktidara gelmeleri, bizde "aydın" in "Batıcı münevver" olarak anlaşılmasını getirmiştir.

Yenileşme döneminin aydın kimliği, yenilik yapma ve modernleşme kaygılarından çok iktidar elde etme mücadelesinin taraftarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

İktidarı arayan, iktidarda olan ve iktidarda kalmayı amaçlayan Osmanlı aydını, eleştirel gücünü kemâle erdiremeyince, emir alan devletin "kulu" haline dönüşmüştür.

Devletin "bakım ve gözetim"ine muhtaç olarak varlığını sürdüren aydınımız, modernleşme taraftarı olduğu halde, değişim ve dönüşüm konusunda düşüncede radikal değişimci, eylemde muhafazakâr karakterin sahibi görünümündedir. Bu çerçevede toplumla ve halkla "kader birliği" kaygısını taşımayan Osmanlı aydını, yine de geleneğini ve mirasçısı olduğu kültürü inkâr etme yoluna girmiş bir tip değildir.

Osmanlı devlet adamı ve bürokratlarının -kriz ve kırılma dönemlerinde bile- yetişme tarzlarındaki ciddiyetin ve disiplinin muhafaza edildiği söylenebilir. Bu çerçevede usta çırak ilişkisinin bulunduğu bir gerçektir.

Kalbi ve gönlü Doğu'da olan Osmanlı aydın ve devlet adamının zihniyet dağınıklığının bir sonucu olarak aklı Batı'dadır. Onların zihniyet dünyası, felsefî bir birikimden mahrumdur ve dolayısıyla satihidir. Ancak Batı'dan intikal eden materyalist ve pozitivist cereyanların irdelenmemiş fikir demetleri, bu tahsilli insanların "müşterisi" oldukları çözüm formülleri olarak kalmıştır.

Her türlü olumsuz koşullara rağmen, bu dönemde yetişen devlet adamı ve bürokratlar, becerikli, yaratıcı bir kadroyu teşekkül ettirmişlerdir. Onlar hukuk ve demokrasi temelli bir devletin inşâsı için yapılan çabaların ilk önderleridir. Ancak bu okumuş elit/seçkin insan kütlemiz, devleti aşırı yüceltme ve korumanın verdiği hassasiyeti, zaman zaman abartarak insan ve toplum unsurunu geri plana itme hakkını da kendilerinde görmüşlerdir.